

חינוך האישה היהודייה בבתי הספר של המיסיון באימפריה העות'מאנית

לאה בורנשטיין-מקובצקי

מבוא

על פי האסכטולוגיה הפרוטסטנטית עתיד להתגשם חזון הנביאים על שיבת ציון וגאולת ישראל בארצו, ולגויים נועד התפקיד של שלוחי האל בהגשמת שיבת ציון. הפרוטסטנטים מאמינים כי גאולת ישראל היא שלב הכרחי לפני השלב הסופי, שהוא קבלת האמונה הנוצרית, ואחריו תבוא תקופה חדשה, המכונה מילניום. תקופה זו תימשך אלף שנה, ובה עתיד למשול ישו לאחר שיתגלה בשנית.

במאה התשע עשרה התחיו באנגליה ובארצות הברית הציפיות האסכטולוגיות, המילניריסטיות, ונוסדו חברות המיסיון הפרוטסטנטי. חברות המיסיון שאפו להעביר יהודים על דתם ופעלו ברחבי העולם היהודי, בעיקר ברחבי אירופה, אך גם באסיה ובצפון אפריקה. עניינו של מאמר זה לדון בהיבט אחד של הפעילות המיסיונרית, חינוך האישה היהודייה, בשלוש קהילות גדולות באימפריה העות'מאנית: איסטנבול, שלוניקי ואיזמיר.¹

¹ מנחם קדם, 'תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ-ישראל באסכטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה ה"ט', **קתדרה**, 19 (תשמ"א), עמ' 55–71; אהרן יפה, 'פעילות המיסיון האמריקני-הפרוטסטנטי בארץ-ישראל בשנים 1821–1845', **קתדרה**, 73 (תשנ"ה), עמ' 36–61; לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'פעילות המיסיון האמריקאי בקרב היהודים באסטנבול, שלוניקי ואיזמיר', מינה רוזן (עורכת), **ימי הסהר**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 273–311; הנ"ל, 'הפסיקה של חכמי איסטנבול, של שלוניקי ושל איזמיר על אודות הפעילות המיסיונרית הפרוטסטנטית במאה התשע-עשרה', **ליבי במזרח**, א (תשע"ט), עמ' 11–30; ירון פרי, **נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני הארץ ישראל במאה התשע-עשרה**, תל אביב 2001; ריקה יצחקי-הראל, 'המיסיון הסקוטי בצפת עד

בשנת 1809 נוסד The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews (להלן: המיסיון הלונדוני), ומייד אחריו נוסד American Board of Commissioners for Foreign Missions (להלן: המיסיון האמריקני), ופעילותו בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית פסקה בשנת 1857; The Free Church of Scotland (להלן: המיסיון הסקוטי) נוסד ב-1843. המיסיון הלונדוני והמיסיון הסקוטי פעלו בשלוש הקהילות האמורות עד מלחמת העולם הראשונה. לצורך השגת מטרתן יזמו חברות המיסיון פעילות אוונגלית חינוכית ופילנתרופית מגוונת. פעילות זו לא יכלה להיעשות ללא הסיוע שקיבלו ממדינות מערב אירופה, בעיקר מאנגליה, והייתה כרוכה גם בחיזוק כוחן והשפעתן של מדינות אלו באימפריה העות'מאנית.²

מלחמת העולם הראשונה ותגובת הקהילה היהודית על פעילות מיסיונרית, קתדרה, 123 (תשס"ז), עמ' 67–92; William Th. Gidney, *Jews and their Evangelization*, London 1899; *idem*, *The History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews From 1809 to 1908*, London 1908; Eugene Stock, *History of the Church Missionary Society*, London 1899; Hami I. Gümüş, *American Missionaries in the Ottoman Empire: A Conceptual Metaphor Analysis of Missionary Narrative, 1820–1898*, New York 1917; Mel Scult, *Millennial Expectations and Jewish Liberties: A Study of the Efforts to Convert the Jews in the Mid-Nineteenth Century*, Leiden 1978; Ruth Kark, 'Missions and Architecture: Colonial and Post-Colonial Views: the Case of Palestine', Elanor H. Tejiran & Reeva Spector Simon (eds.), *Altruism and Imperialism: Western Cultural and Religious Missions in the Middle East*, New York 2002, pp. 183–207; Michael Marten, *Attempting to Bring the Gospel Home: Scottish Missions to Palestine, 1839–1917*, London & New York 2006; Michael Marten & Martin Tamcke, *Christian Witness Between Continuity and New Beginnings: Modern Historical Missions in the Middle East*, Berlin 2006; Yaron Perry & Efraim Lev, *Modern Medicine in the Holy Land: Pioneering British Medical Services in Late Ottoman Palestine*, London & New York 2007. שלוניקי עברה לשלטון יוון בשנת 1912. ראו: Abdul L. Tibawi, *British Interests in Palestine, 1800–1901*, Oxford 1961; *idem*, *American Interests in Syria, 1800–1901: Study of Educational, Literary and Religious Work*, Oxford 1966; Robert Daniel, *American Philanthropy in the Near East 1820–1960*, Ohio 1970; Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, Minneapolis 1971; Ussama Makdisi, *Artillery of Heaven: American Missionaries and the Failed Conversion of the Middle East*, Ithaca, New York 2008.

בתקופה שהמאמר דן בה גברה במיוחד השפעתה של בריטניה באימפריה העות'מאנית, היות שלשתי המעצמות היו אינטרסים פוליטיים משותפים.³ במהלך המאה התשע עשרה, במלחמותיה ובמאבקה למען המשך קיומה, נאלצה האימפריה העות'מאנית להסתייע במעצמות המערב, והן העמיקו את חדירת השפעתן בה בכל תחומי החיים, בין השאר באמצעות הפעילות החינוכית של חברות המיסיון בקרב האוכלוסייה המקומית.

עם זאת היו הבדלים בין פעילות המיסיון האנגלי והסקוטי לפעילות המיסיון האמריקני בשטחי האימפריה: למיסיון האמריקני לא הייתה תפיסה תרבותית אימפריאליסטית מראשית פעילותו, והאמריקנים לא היו שותפים במיזם פוליטי חשוב, ולפיכך היו משוחררים מרגשי עליונות קולוניאליים.⁴ אפשר גם לקבל את דעתה של רות קרק, שיש לראות במיסיונים מוסדות על הרצף שבין אלטרואיזם, דת וקולוניאליזם.⁵ היהודים לא נדרשו להגדרה הדתית של חברות המיסיון, וכינו 'פרוטסטנטים' את כל המיסיונרים שהן העסיקו. רבים מהמיסיונרים היו יהודים בעברם, בעיקר אשכנזים.

המאמר ידון בהישגים ובכשלים של החינוך הנוצרי שנתנו חברות המיסיון הפרוטסטנטי לבנות ולנשים יהודיות באיסטנבול, בשלוניקי ובאיזמיר משנות הארבעים של המאה התשע עשרה ועד תחילת המאה העשרים, בעיקר בבתי ספר לבנות יהודיות שייסדו, ומעט בהקמת מסגרות אחרות להענקת השכלה לנשים יהודיות נשואות. המידע מבוסס בעיקרו על מקורות בני התקופה: העיתונות של חברות המיסיון, העיתונות היהודית, מקורות רבניים ואחרים, וכן על ספרות המחקר.

המצב באימפריה העות'מאנית ועל התמורות שחלו בקהילות היהודיות הגדולות
 איסטנבול ושלוניקי ראו: Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, New York 1991, pp. 1–17; Minna Rozen, *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808–1945*, I, Tel Aviv 2005

³ אינטרסים אלו הופגנו במלחמת קרים (1853–1856), ובה עמדה בריטניה לימין האימפריה העות'מאנית נגד רוסיה ופעלה לשמור על שלמותה.

⁴ מקדיסי (לעיל, הערה 2); Ussama S. Makdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley 2000

⁵ קרק (לעיל, הערה 1).

חברות המיסיון הפרוטסטנטי האמינו מלכתחילה כי לימוד עיקרי הנצרות והשכלה כללית – שכללה לימוד שפות מערביות ומגוון מקצועות בבתי הספר שלהם שנפתחו לתלמידים ותלמידות יהודים באימפריה העות'מאנית – יעודדו מודרניזציה של החברה היהודית בערי האימפריה, וזו תביא לידי פתיחות רבה יותר כלפי הנצרות, ובראש וראשונה להתנצרות של תלמידים רבים ובני משפחותיהם. ההערכה המוקדמת של המיסיונרים הייתה כי היהודים הספרדים, שהיו רוב בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית, ובלטו בנוכחותם באיסטנבול, בשלונקי ובאיזמיר, היו חסרי השכלה כללית, ולכן יהיו נוחים לקבל השפעה נוצרית, אולם עם הזמן הופרכה הערכה זו.

בתי הספר הפרוטסטנטיים שיועדו ליהודים קדמו לבתי הספר המודרניים שייסדו היהודים בשלוש הערים.⁶ אפשר לקבוע כי גם במאה התשע עשרה, בדומה למציאות בשלוש המאות שקדמו לה, לא עמדה החברה היהודית באיסטנבול, בשלונקי ובאיזמיר על ערך הקניית השכלה פורמלית לאישה היהודייה וסברה כי אין צורך בכך.⁷ לפיכך הניחו לחברות המיסיון בקעה להתגדר בה: הן היו הראשונות שייסדו בתי ספר לבנות יהודיות באימפריה העות'מאנית, ורק אחר כך פעלו בתי הספר של חברת 'כל ישראל חברים' (להלן: כ"ח) להשכלת האישה היהודייה. הן חברות המיסיון הן חברת כ"ח היו חברות מערביות שהציגו עקרונות חינוך מודרני מערבי, והמיסיון שילב את האוונגליזם ואת החינוך המערבי המודרני בבתי הספר שפתח.

⁶ יעקב ברנאי, 'היהודים באימפריה העות'מאנית', שמואל אטינגר (עורך), **תולדות היהודים בארצות האסלאם**, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 24; צבי זוהר, 'אודות השפעת כ"ח על קהילות ישראל בארצות האסלאם ואודות מאפייניה כתנועת מסיון', שמעון שוורצפוקס (עורך), **האליאנס בקהילות אגן הים-התיכון**, ירושלים תשמ"ז, עמ' 31–35; Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance Israélite Universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860–1925*, Bloomington 1990, pp. 45–46

⁷ על השכלת האישה היהודייה באימפריה העות'מאנית עד אמצע המאה התשע עשרה נכתבו מחקרים מעטים. ראו: רות למדן, **עם בפני עצמן**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 94–106; מרגלית שילה, **נסיכה או שבויה, החוויה הנשית של היישוב בירושלים, 1840–1914**, חיפה 2000, עמ' 171–210; לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'האישה היהודית בחלב ומוסכמות הצניעות בתקופה העות'מאנית', טובה כהן ושאול רגב (עורכים), **אשה במזרח אשה ממזרח, סיפורה של היהודייה בת המזרח**, רמת גן 2005, עמ' 55–68; ירון בן-נאה, 'מיגדר נשי והגבלתו בתקנות בענייני מוסר של יהודי האימפריה העות'מאנית', **פעמים**, 106–107 (תשס"ו), עמ' 127–149.

בשלוש הערים פתחו חברות המיסיון בשלב הראשון את בתי הספר לבנים יהודים, ורק אחר כך פתחו את בתי הספר לבנות יהודיות. נראה שהמיסיונרים מראשית פעילותם העריכו שבחברה היהודית, שהייתה פטריארכלית, עדיף להעניק בראש וראשונה השכלה כללית ולימודי תאולוגיה נוצרית לבנים. רוב הבנים היהודים שהיו בני 5 ומעלה למדו בתלמודי תורה, אך רבים מהם לא סיימו את חוק לימודיהם.⁸

הערכתם הראשונית של המיסיונרים שעדיף לפתוח קודם בית ספר לבנים הייתה מוטעית, שהרי היהודים חששו יותר לשלוח בנים לחינוך המיסיונרי משחששו לשלוח לשם בנות, מאחר שלא חלה על בנות חובת תלמוד תורה. בעניין שליחת בנות יהודיות למוסדות המיסיון בירושלים מרגלית שילה סבורה כי התפיסה היהודית המסורתית המזלזלת בחינוך נערות היא הורחתה של הגישה שאפשרה את לימודיהן במוסדות המיסיון. עם זאת ההורים נרתעו ממערכת חינוך זו עת הביעה הבת רצון להתנצר.⁹

כמו כן אין ספק שהיו משפחות מכובדות – שנמנו עימם קרוב לוודאי פְּרִיָּקוֹס, יהודים יוצאי איטליה שהחזיקו בנתינות זרה, בעיקר זו של טוסקנה, וכן יהודים אשכנזים – שהעניקו לבנותיהן השכלה בסיסית בשיעורים פרטיים, ובנות יהודיות רבות נשלחו במאה התשע עשרה למוסדות חינוך נוצריים קתוליים שפעלו באימפריה העות'מאנית משלהי המאה השש עשרה.¹⁰ לשם השוואה, בבגדאד, שהייתה אחת מעריה החשובות של

⁸ רון בן-נאה, 'החינוך', הנ"ל (עורך), תורכיה: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תש"ע, עמ' 75–77; רנה מולכו, 'חינוך בקהילות היהודיות', אייל ג'ניא (עורך), יוון, קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים 2014, עמ' 163–165. ההיסטוריון הצרפתי אבדולוניס יוביצ'ני, שביקר בתלמודי התורה באיסטנבול בשנת 1856, ציין שרבים מן התלמידים פרשו לאחר שלוש או ארבע שנות לימוד בלבד ויצאו לעבודה או למדו מקצוע, ואחרים חדלו ללמוד כשהיו בני 13. ראו: Jean H. Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey*, II, London 1856, pp. 363–364

⁹ שילה (לעיל, הערה 7), עמ' 243–244.

¹⁰ כגון מי שלמדו בבית הספר של הנזירות הקתוליות ממסדר סנט בנדיקט בגלטה, בבית הספר של הנזירות של סנט וינסנט בשלוניקי ובתיכון הצרפתי בשלוניקי. ראו על בתי ספר אלה להלן. ראו גם: Nilüfer Oguz, 'Minority and Foreign Schools on the Ottoman Education System', *E-International Journal of Educational Research*, 1 (2010), pp. 42–57

האימפריה העות'מאנית במאה התשע עשרה ורוב אוכלוסייתה היהודית הייתה מוסתערבית (דוברת ערבית), היו נשים שרכשו השכלה בסיסית, בעיקר שליטה בקריאה ובכתיבה בשיעורים פרטיים, או שלמדו בחדרים;¹¹ לעומת זאת לא ידוע על בנות יהודיות באיסטנבול, בשלוניקי ובאיזמיר שלמדו בחדרים. ברי שהמקרה של בגדאד יוצא מן הכלל בקהילות היהודיות המזרחיות, ונראה שהציבור היהודי באיסטנבול, באיזמיר ובשלוניקי לא ראה בחינוך הקתולי סכנה אלא הזדמנות להקנות השכלה כללית לילדיו.

לא בכדי חשו היהודים בטוחים לשלוח את ילדיהם לבתי ספר קתוליים. לא ידוע אף על מקרה אחד של המרת דת מצד תלמידים ותלמידות בבתי הספר של מסדר סנט ג'וזף בשלוניקי: 'למען האמת יש לציין שלא הראו פעילות מיוחדת ברכישת נפשות לנצרות. יחסם כלפי הדת היהודית היה זהיר מאד, הם לא חייבו את תלמידיהם להשתתף בתפילות [...] לא הורגשה השפעת הנצרות על הנערים והנערות היהודיים שלמדו בבתי הספר'.¹² כמו כן בשנת 1894 עדיין למדו באיזמיר ילדים יהודים רבים בבתי הספר הקתוליים אף שכי"ח כבר הקימה בעיר מוסדות יהודיים.¹³ גם באיסטנבול לא חששו ההורים לשלוח את בנותיהם לבית הספר הקתולי של מריה ארלואוד, ואף היא סברה כי ההורים בוטחים בה.¹⁴

הביקורות שמתחו המיסיונרים על החברה היהודית בשל נחשלות נשותיה הולידו תגובה לא רק של חברת כי"ח, שפתחה בשנות השבעים והשמונים של המאה התשע עשרה בתי ספר לבנות היהודיות בשלוש הקהילות, אלא גם של העיתונות היהודית, שדנה בנחשלות הנשים היהודיות ובפעילותם של בתי הספר הנוצריים. לדוגמה, בעיתון המגיד פורסם מאמר הדין בחינוך ילדות יהודיות בבית ספר קתולי ברובע ח'אצקוי (Hasköy) שבאיסטנבול בשנת

¹¹ ראו: נילי גבאי, 'חינוך בנות בקהילה היהודית בבגדאד (1894–1951)', **פעמים**, 82 (תש"ס), עמ' 94–118.

¹² יוסף עוזיאל, 'מוסדות החינוך בקהילת שאלוניקי', ברוך עוזיאל ודוד בנבנישתי (עורכים), **שאלוניקי: עיר ואם בישראל**, ירושלים ותל אביב תשכ"ז, עמ' 78. הוא אינו נוקב במספר התלמידים.

¹³ *The Free Church of Scotland: Home and Foreign Mission Record*, 20 (1895), p. 124

¹⁴ **איל טיימפו**, 48, 17.12.1872, עמ' 82. ראו להלן.

1873. הכותב ציין שאין חולק על הצורך להכשיר אימהות משכילות לדורות הבאים והזכיר גם את חשיבות לימוד העברית לבנות.¹⁵

מריה ארלואוד עצמה, מנהלת בית הספר, פרסמה תגובה בלדינו על הכתבה שפרסם כותב אנונימי, 'דיאלוג בין אב לבתו התלמידה בבית הספר בחאצ'קו'. לדבריה, היא אינה מאמינה שמחבר הדיאלוג הוא אב של אחת מתלמידותיה, מכיוון שאבות תלמידותיה בוטחים בה שהיא ראויה ללמד את בנותיהם, 'והם הגונים מכדי שירשו לעצמם לתקוף את המוניטין של בית ספר שהוא משאת נפשם של אנשים רבים'. עוד טענה שאת הדו-שיח כתב אדם שאין לו מידע נכון או אדם שמקנא בקדמה של המוסד שלה, וכי היא זוכה להערכה רבה.¹⁶ העורך בתשובתו משבח את ארלואוד ומסתייג מהמתקפה על בית ספרה.¹⁷ נראה כי המנהלת חששה לאבד תלמידות בגלל הפרסום השלילי בעיתון היהודי וכי עורך העיתון לא רצה להתעמת איתה גם משום שמכובדים רבים שלחו את בנותיהם לבית ספרה.

מצב האישה היהודייה בעיני המיסיונרים הפרוטסטנטים

היו מיסיונרים שכתבו על מצבה הנחות של האישה היהודייה באימפריה העות'מאנית. ייסודם של בתי ספר לבנות יהודיות היה הישג ניכר לחברות המיסיון, והמיסיונרים ציפו שיהיה קל להשפיע השפעה נוצרית על הבנות, שרובן גדלו בבתי אימהות נבערות ולעיתים קרובות גם עניות. ואולם אחד המיסיונרים של המיסיון הלונדוני כתב כי בשל נחשלותן של הנשים הספרדיות, קנאותן וחשדנותן, קשה מאוד להטיף להן נצרות.¹⁸ נראה שזו הייתה מוסכמה בקרב רוב המיסיונרים, שהרי רוב מוחלט של מבקשי הדרכה יהודים שפנו אליהם היו גברים, ורק מיעוט מזערי היו נשים. ברבות הימים הייתה אומנם פעילות אוונגלית בקרב הנשים היהודיות, אך רק מעטות מהן

¹⁵ המגיד, 24, 18.6.1873, עמ' 220.

¹⁶ איל טיימפו, 48, 17.12.1872, עמ' 82.

¹⁷ רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 54.

¹⁸ *Jewish Intelligence Monthly Account of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, 20 (March 1854), p. 87

נחשפו לפעילות זו.¹⁹ עם זאת היה מספר הבנות בבתי הספר שפתחו חברות המיסיון גדול בהרבה ממספר הבנים בהם.

לדברי המיסיונר האמריקני אדוורד מ' דוד (Edward M. Dodd), ששהה בשלוניקי בשנים 1849 ו-1851, הורים יהודים אינם מעודדים את בנותיהם ללמוד, ורובם סבורים שהנשים אינן מסוגלות לקרוא. כמו כן יש גברים משכילים יותר המתביישים בהשפלת נשותיהם, אך התלמוד אוסר ללמד את הנשים, וחכם אחד אמר לו שבתקופת התלמוד הנשים לא היו מסוגלות לקרוא, ועתה הן קוראות, אולם רק יהודים עשירים מעטים מלמדים את בנותיהם. דוד לימד ילדה אחת לקרוא ספרדית, ועתה היא עצמה מלמדת ילדה אחרת את האלפבית. הוא טען גם כי לעומת הגברים היהודים, השומרים על חזות חיצונית נאה, הנשים היהודיות 'נראות נורא' ופניהן עצובות עקב הזנחה בילדות ונישואין מוקדמים. לדבריו, הנשים נבערות ולא מתורבתות, מורגלות לעבודה מפרכת וכן 'הגברים מתייחסים אליהן כאל טיפשות עד שהן נהיות כאלה במציאות'.²⁰

כמו כן כתב דוד בנובמבר 1849 כי בקהילת שלוניקי אין בתי ספר לבנות וכי לא ניתן להן שום חינוך, ורק שתיים-שלוש משפחות עשירות בקהילה מלמדות את בנותיהן.²¹ גם נוסעים יהודים שהתארחו בקהילה כתבו על נחשלות הנשים היהודיות בקהילה.²² תיאורים דומים של מצבה השפל של האישה היהודייה השמיעו גם מיסיונרים שפעלו בערים אחרות באימפריה העות'מאנית.²³

¹⁹ ראו: *London Society for Promoting Christianity amongst the Jews Annual Reports*, 1885, p. 101

²⁰ *American Board of Commissioners of Foreign Mission Reports*, 47 (1851), pp. 85–87

²¹ *The Missionary Herald at Home and Abroad, American Board of Foreign Missions*, 46 (1850), pp. 122–124

²² כגון כתבה בעיתון **הצפירה**, שנה א, 7, 19.8.1874, עמ' 52–53.

²³ כגון בבגדאד. ב-1846 ביקרו המיסיונרים הפרוטסטנטים בבגדאד את הנשים היהודיות בעיר על שאינן יודעות תפילות בסיסיות וציינו כי רק שלוש נשים בעיר קוראות עברית. ראו: Reeva Spector Simon, 'The Case of the Curse: The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews and the Jews of Baghdad', Elanor H. Tejiran & Reeva Spector Simon (eds.), *Altruism and Imperialism*:

המיסיונרים של חברות המיסיון הפרוטסטנטי ידעו שלימוד מקצוע התפירה נחשב מאוד בחברה היהודית בעיקר בקרב הציבור העני, שממנו היו אמורות להגיע רוב התלמידות. נשות המיסיון האמריקני הביעו תקווה לייסד כיתת ילדות בעיקר כדי שתקבלנה הדרכה נוצרית ואולי גם תלמדנה תפירה.²⁴ לעומתם, בבתי הספר של כ"ח שנפתחו לבנות יהודיות בערי האימפריה העות'מאנית שאפו בעיקר לשנות את מעמד הנשים בארצות האסלאם, להצילן מעוני ולהשוותן לרעותיהן בארצות המערב. בשלוניקי, שהייתה עיר תעשייתית, נחשב מקצוע התפירה למקצוע מכובד, ובנות רבות בבתי הספר של המיסיון בשלוניקי למדו בהם תפירה. מקצוע זה גם היה אמצעי חשוב לצבירת נדוניה. מ-1874 עד 1910 נפתחו בעיר שישה בתי ספר לבנות מטעם כ"ח.

רצונם של אנשי כ"ח היה לגבור על נחשלות האישה ולאפשר לה להיות עקרת בית בעלת ביטחון עצמי שתחנך את ילדיה היטב ותכשיר את הדור הבא או תוכל להיקלט במעגל התעסוקה ותלמד מקצוע בבית ספר, וכך תצא ממעגל העוני.²⁵ נראה שעל פי רוב לא הורגלו נשים בנות המעמד הבינוני בערי האימפריה העות'מאנית לצאת לשוק העבודה, והן נותרו עקרות בית. מנהלי בתי הספר ציינו שבוגרי כ"ח רצו להינשא לנשים שלמדו אף הן בכ"ח ושלטו בשפה הצרפתית. החינוך בכ"ח יצר שוויון בין בני הזוג.²⁶

בשנת 1912 כתב המשפטן וההיסטוריון הבריטי אדווין פירס (1835–1919), שגר באיסטנבול ארבעים שנה, כי בתי הספר של המיסיונרים האנגלים והסקוטים באיסטנבול ובשלוניקי 'העלו את רמתם התרבותית של היהודים', אף על פי שהצליחו להמיר את דתם של מתי מעט יהודים. לדבריו, נשים שהתחנכו בבתי הספר של המיסיון נקלטות היטב בכל חברה שיש בה

Western Cultural and Religious Missions in the Middle East, New York 2002, pp. 45–65

²⁴ ראו בדוחות המיסיון האמריקני (לעיל, הערה 20), 46 (1850), עמ' 97–100, 146.

²⁵ רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 77–79, 82–83, 110, 168; Aron Rodrigue, *Images of Sephardi and Eastern Jewries in in Transition*, Seattle & London 1993, pp. 80–93. דוד קאזס כתב על האישה היהודייה באיזמיר ב-1873: 'מעמד האישה דומה פחות או יותר למעמדה של האשה התורכית' (אהרן רודריג, *חינוך, חברה והיסטוריה*, ירושלים תשנ"א, עמ' 129).

²⁶ רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 168.

לבעליהן מעמד חברתי גבוה.²⁷ זאת אומרת שצריך שני תנאים לקליטה טובה בחברה – מעמד חברתי גבוה לאיש והשכלה ראויה לאישה.

המיסיונרים הדגישו את נאמנות הנשים היהודיות לדת. לדוגמה, בשנת 1872 תקפה אישה יהודייה את מפיץ הספרים של המיסיון הלונדוני משום ששכנע את בעלה להיות פרוטסטנטי.²⁸ אפשר להניח שהיעדר הצלחה של המיסיונרים בביקורי בית שערכו בבתיים היהודים נבעה לא אחת מהתנגדות הנשים לביקורים אלה.

ייסוד בתי ספר לבנות יהודיות מטעם חברות המיסיון

המיסיונר הלונדוני באיסטנבול, סמואל פרמן (Samuel Farman), אמר לחברי משלחת המיסיון של הכנסייה החופשית של סקוטלנד כבר בשנת 1839 שיש צורך לפתוח בתי ספר ליהודים האשכנזים בעיר, שמספרם היה מועט באותו זמן והיו ברובם עניים מאוד. הוא סבר שכדי לעודד את ההורים לשלוח את ילדיהם אליהם יצטרכו המיסיונרים להעסיק מורה לאיטלקית ומורה לצרפתית, כי יהיה צורך ללמד את הנערים והנערות בחדרים נפרדים וכי לא יהיה קושי למצוא גם מורה יהודי ליברלי שילמד שם תנ"ך. הוא העריך שלבית ספר כזה יירשמו עם היווסדו 15 ילדים וכן ילדות רבות מקרב האשכנזים, כי לדבריו הספרדים נוקשים יותר בדתם, אך ייתכן שהם יושפעו מן האשכנזים.²⁹ הערכתו זו נבעה מחוסר היכרות עם האוכלוסייה, שהרי הספרדים לא העריכו את דעת האשכנזים: האשכנזים בעיר היו עניים מאוד ושלחו את ילדיהם לחינוך המיסיונרי בגלל עוניים הרב. האשכנזים באיסטנבול, שהיו ברובם פליטים מרוסיה ומרומניה, הרבו יותר מן הספרדים לשלוח את ילדיהם לבתי הספר של המיסיון, שנפתחו בשנות הארבעים, וניכר שעשו זאת גם מסיבות כלכליות וגם מסיבות תרבותיות.³⁰ כמו כן

²⁷ Edwin Pears, *Turkey and Its People*, London 1912, pp. 152–156

²⁸ ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1873, עמ' 76–77.

²⁹ Andrew A. Bonar & Robert M. McCheyne, *Narrative of A Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839*, Philadelphia 1845³, pp. 350–353

³⁰ ראו לדוגמה: *Report on Foreign Missions (Free Church of Scotland)*, Glasgow, 1847, pp. 1–20. ראו גם בדיון להלן על בית הספר הסקוטי לבנות אשכנזיות בגלטה. בשנים 1868 ו-1869 היה מספר האשכנזים בגלטה כעשרת אלפים נפש. ראו: Carl

ממספר הבנות שנרשמו לבתי הספר הנוצריים עולה כי האשכנזים נרתעו פחות מהספרדים מלשלוח את בנותיהם למוסד נוצרי.³¹

על פי רישומי המיסיונרים, התנודות ברישום הבנות ובנוכחותן בבתי הספר היו לעיתים קיצוניות. הירידה נגרמה, לטענתם, עקב חרמות ולחץ שהפעילו הרבנים על ההורים וכן בעקבות מגפות, ומשנות השבעים בעיקר עקב התחרות שעוררה פתיחת בתי הספר לבנות של כ"ח. אפשר להניח כי הייתה למיסיונרים מטרה להראות בדוחות שכתבו כי יש להם תלמידות רבות, וייתכן שלעיתים אף הפריזו במספריהן, אולם קשה להניח כי יכלו לנקוב במספר מוגזם לכל אורך הדרך, שהרי הנהלת כל חברת מיסיון הקפידה להעביר למיסיונרים תשלום שכר לימוד בעבור התלמידות. לא אחת ציינו מיסיונרים כמה בנות נרשמו וכמה מהן נכחו בפועל, וכן לעיתים פסחו על מספר התלמידות או שהכלילו בביטויים כגון 'תלמידות מעטות' ו'תלמידות רבות'. מקורות יהודיים מגזימים אף הם לעיתים בדיווחים בעיתונות היהודית על מספר התלמידים והתלמידות בבתי הספר של המיסיונרים כדי להרתיע את הציבור מבתי הספר הנוצריים ולהגביר את מודעות ההנהגה למאבק בבתי ספר אלה.³²

תגובת היהודים על בתי הספר לבנות של המיסיון הלונדוני באיסטנבול
לפי המיסיון הלונדוני, בשנים 1862–1866 עברו בבתי הספר שלו באיסטנבול 725 ילדים וילדות. לפי דיווח אחר, בשנים 1862–1877 עברו בהם 877 ילדים וילדות.

בשנת 1869 התאסף הוועד הגשמי של הקהילה היהודית באיסטנבול לפעול לביטול בתי הספר המיסיונריים לבנים ולבנות יהודים, למנוע בכל דרך שליחת ילדים לשם ולייסד בתי ספר לעניים ולעשירים, והודגש גם הצורך לפעול להקמת בית ספר לבנות. באותה שנה התריע סופר הוועד הרוחני של הקהילה הרב חיים צבי על הצורך הדחוף לסגור את בתי הספר של המיסיון,

Schwartz (ed.), *The Scattered Nation*, III, London, 1 August 1868, pp. 217–218

³¹ על ממדי הרישום ראו להלן וכן בנספח שבסוף המאמר.

³² ראו למשל דבריו של מנחם פרחי שיידונו להלן: **המגיד**, שנה כג, 10, 5.3.1879, עמ' 76–77.

והורה למנהיגים היהודים בחאצ'כוי לפעול נגדם.³³ בבית הספר לבנות של המיסיון למדו בשנות השבעים בין 68 ל-110 בנות.³⁴ ב-1878 הוכפלה הנוכחות בשל הפליטים הרבים והעניים מאוד מרוסיה שהגיעו לעיר. התלמידים והתלמידות למדו חינם, והסדר זה השביע את רצון ההורים.³⁵

הלימוד בבתי הספר של המיסיון הלונדוני התמקד בספרי התנ"ך והברית החדשה ובספר המלמד את עיקרי הנצרות. נוסף על כך למדו הבנות כתיבה, חשבון, גאוגרפיה ותפירה. היו גם שיעורים שלמדו בהם אנגלית וספרדית, ולעיתים גם צרפתית.

ב-1868 היכו ממוני בית הכנסת במקל שלוש ילדות בעוון הליכתן לבית הספר של המיסיון, והרב הראשי בא לרובע חאצ'כוי לחקור בעצמו את נושא בתי הספר הפרוטסטנטיים.³⁶ כשנוסד בחאצ'כוי בשנת 1872 בית ספר לבנות של המיסיון הלונדוני, למדו בו שלוש תלמידות. הוא גדל באיטיות אך צמח מאוד במהלך שנת 1877, שאז למדו בו בין 160 ל-245 תלמידות.³⁷ ייתכן שהמיסיונר נקב במספר מוגזם של תלמידות, ולחלופין ייתכן שבבית הספר נקלטו בנות אשכנזיות מקרב הפליטים הרבים שהגיעו לעיר באותה תקופה.

בזמני מגפות ושרפות היו תמיד ירידות חדות במספר התלמידות, משום שבחברה היהודית ראו בפגעים אלה עונש משמיים על התנהגות לקויה. לדוגמה, ב-1872 דיווח המיסיונר הלונדוני ניומן (C. S. Newman) כי בשל מגפת כולרה שפרצה באיסטנבול הזהירו הרבנים את הציבור מפני מגע עם

³³ **מגיד**, שנה יב, 49, 16.12.1868, עמ' 386–387; **הלבנון**, שנה ו, 30, 29.7.1869, עמ' 239.

³⁴ ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1876, עמ' 83. בשנת 1865 צוין שעד אז שלחו יהודי גלטה את בניהם ובנותיהם לבית הספר של המיסיון. ראו שם, 1866, עמ' 81.

³⁵ שם, 1878, עמ' 90–91. על 400 משפחות מקרק' (Kerch) שבאו בשנת 1865 ראו: Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, II, Istanbul 1980, pp. 120–121. בשנים 1862–1914 היגרו לשטחי האימפריה העות'מאנית כ-120 אלף יהודים; רובם נמלטו מפוגרומים ברוסיה. דותן ארד, 'הדמוגרפיה', ירון בן-נאה (עורך), **תורכיה: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים**, ירושלים תש"ע, עמ' 28–34. על פליטים מרומניה בשנת 1873 ראו: **עברי אנכי**, שנה י, 17, 23.1.1874, עמ' קלב–קלג.

³⁶ ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1868, עמ' 64.

³⁷ שם, בדוחות לשנים אלו.

המיסיונרים. ב-4 בפברואר נראה זוהר הקוטב הצפוני (Aurora Borealis), ולאחר יומיים פרשו מבית הספר חמש ילדות; לטענת המיסיונר אמר ה'חכם' (הרב) ליהודים שהשמיים האדומים מצביעים על מוסר ירוד בקרב היהודים מאחר שהם שולחים את ילדיהם לבית הספר של המיסיונרים ובאים עימם במגע.³⁸ בכתבי הרבנים אין עדויות למקרה זה.

בשנת 1857 ניהלה גברת הס (Hesse) את בית הספר לבנות יהודיות אשכנזיות מטעם המיסיון הלונדוני ברובע גלטה (Galata). בגלל החרם שהטילה רבנות העיר על הנרשמות לבית הספר נטשו אותו כל התלמידות, והמנהלת חיכתה שגל זה יעבור וסברה כי התלמידות רוצות לחזור.³⁹ קודם להטלת החרם צוין שמספר התלמידות הוכפל, וכן דווח באותה שנה כי בבית הספר הזה לומדות 80 בנות.⁴⁰

בשנת 1879 כתב מנחם פרחי, מורה מרוסצ'וק שבבולגריה שבא לאיסטנבול, שבבתי הספר של המיסיון הלונדוני באיסטנבול לומדים 600 תלמידים, וכי בשנה האחרונה התנצרו שישה מהם. הוא שמע שבקרוב ייוסד בית ספר של כ"ח לבנות ברובע גלטה, ובכך תיסתם הפרצה שבנות יהודיות לומדות בבתי הספר המיסיונריים. פרחי ביקר בשבת בבתי הספר של המיסיון בגלטה וראה לדאבון ליבו בנות יהודיות רבות הלומדות שם. לדבריו, למדו אז בבית הספר הפרוטסטנטי בפירי פאשה (Piri Pasha) 100 תלמידות.⁴¹

נראה כי פרחי הגזים במתכוון במספר התלמידות הלומדות בבתי הספר של המיסיון כדי לעורר הד ציבורי לבעיה. באותה שנה נרשמו בכל בתי הספר של המיסיון הלונדוני באיסטנבול 219 ילדים וילדות. היו תלמידים שבלחץ הנהגת הקהילה עברו לבית ספר יהודי ולאחר זמן שבו לבית הספר המיסיונרי, והיו גם תלמידות שלא באו ללימודים בקביעות. בידינו גם דוח על מצב החינוך היהודי משנת 1879, שכתב סידיני מ' סמואל, יהודי אנגלי

³⁸ שם, 1873, עמ' 76.

³⁹ ראו דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 2 (1858), עמ' 155.

⁴⁰ שם, עמ' 10-11.

⁴¹ **המגיד**, שנה כג, 10, 5.3.1879, עמ' 76-77. כ"ח פתחה בשנות השמונים והתשעים בתי ספר לבנות באיסטנבול ברבעים השונים. למדו בהם בסך הכול כמה מאות בנות, ומספרן גדל גידול ניכר בסוף המאה. ראו רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 91-92.

שביקר בעיר. לדבריו, בתי הספר של המיסיון הלונדוני נקיים ומצבם תקין; לומדים בהם 150 ילדים יהודים, ותשעה תלמידים התנצרו בשנה החולפת.⁴² הוא כותב כי חינוך יהודי בעיר ניתן ל-1,234 תלמידים – פי שניים ויותר ממספר התלמידים הלומדים בבתי הספר של חברות המיסיון.⁴³ נראה שהוא כולל במספר זה גם את התלמידים היהודים בבתי הספר הקתוליים. הוא אינו עוסק בחינוך הבנות.

בדצמבר 1880 הוזכר בכתבה בעיתון יהודי דָּבָר ההתעוררות להשכלה בקהילה וצוין הצורך לייסד בתי ספר יהודיים שיקלטו את הילדים היהודים ההולכים לבתי הספר הפרוטסטנטיים. כמו כן נכתב שהוועד הגשמי של הקהילה יחויב לסייע בעשרים לירות זהב בכל חודש להוצאות בית ספר כ"ח לבנות בעבור 220 נערות שנטשו את בית הספר המיסיוני ורוקנו אותו. בשלב זה כבר נוסד עוד בית ספר לנערות מטעם כ"ח, שמטרתו למנוע את הליכתן לבית ספר פרוטסטנטי, ונרכשו חצר ובתים בחאצ'כוי להקמתו.⁴⁴ אישור לכך מצוין בדוח המיסיון הלונדוני: הוא כתב שב-1880 פתחו היהודים שני בתי ספר לבנות בחאצ'כוי, ולא הרשו לשום ילדה יהודייה להישאר בבית הספר של המיסיון.⁴⁵ נראה שתחילה פעל בית ספר מטעם הקהילה, אך הוא לא האריך ימים, ובית ספר של כ"ח בחאצ'כוי התמיד להתקיים.

בכתבה מאפריל 1881 נכתב כי כל התלמידים והתלמידות בבתי הספר של חברות המיסיון נמנו עם דלת העם ולמדו בהם חינוך. רמת הלימודים בשני בתי הספר של המיסיון הלונדוני בחאצ'כוי הייתה נמוכה, ועיקר הלימוד היה בלדינו פשוטה כדי לקרוא עם התלמידים והתלמידות בברית החדשה. שלושת המורים היו יהודים מאיסטנבול, משלוניקי ומאיזמיר שהתנצרו מטעמי פרנסה. חמש תלמידות נשלחו להשתלמות בלונדון. המיסיונרים של המיסיון הלונדוני החלו לייסד זה מקרוב בתי ספר גם ברובעי העיר קוזקונזוק (Kuzguncuk) ודאג חמאם (Dag Hamam), אך תודות להתעוררות יהודי העיר, ובראשם הלנה אשת שלמה דה פרננדיס, מגבירי העיר וקונסול

⁴² Sydney M. Samuel, *Jewish Life in the East*, London 1881, p. 177

⁴³ שם, עמ' 186.

⁴⁴ המגיד, שנה כד, 49, 15.12.1880, עמ' 416–417.

⁴⁵ ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1881, עמ' 127.

טוסקנה בעיר, נוסדו כאמור שני בתי ספר יהודיים לנערות, והושם קץ לפעילות המיסיונרים שם.⁴⁶

ההתעוררות המאוחרת לפתיחת בתי ספר יהודיים לבנות בחברה היהודית באיסטנבול וכן בשלונקי ובאיזמיר, שנדון בהן להלן, נבעה קרוב לוודאי מאדישות המשפחות והקהילות וייתכן שגם משמרנות ומחשש לצניעות הבנות. עד אז היו רובן סגורות בביתן עד לנישואיהן והיו מסייעות לאימותיהן בעבודות משק הבית. הדעת נותנת שלאורך המאה התשע עשרה, עד שנות השבעים לערך, חששו רבים שרכישת השכלה תחולל שינוי באופייה הפטריארכלי של המשפחה היהודית ותעלה את גיל הנישואין.

בינואר 1886 פורסם כי 27 משפחות יהודיות מרובע חאצ'קוי שולחות 15 נערים ו-23 נערות לבתי הספר של המיסיון הלונדוני, וכמותן נוהגות עוד משפחות רבות בעיר. באותה שנה נמסרו נתונים שונים על מספר התלמידות בבית הספר הלונדוני בחאצ'קוי, אך מגפת האבעבועות, החרמות נגד בתי ספר אלה ומעבר של תלמידים ותלמידות רבים לבתי הספר של כ"ח גרמו לירידה ניכרת ברישום אליהם כבר לאחר שנה.⁴⁷ את הגידול הניכר במספר התלמידות ב-1892 יש לייחס להגזמת המיסיון, אלא אם נעריך שלבית הספר נרשמו בנות פליטים רבים שבאו מרוסיה ומקורפו.⁴⁸ אפשר להעריך כי רוב הבנות והוריהן העדיפו את בתי הספר של כ"ח.⁴⁹ כדי להעביר ילדים עניים שיועדו ללמוד בבתי הספר הנוצריים ללמוד בבתי ספר יהודיים נוסדה באותו זמן חברת 'מפיץ הדת'.⁵⁰ כמו כן, כדי להמעיט בהשפעת המיסיון הפרוטסטנטי הוקמה ב-1883 בקהילה היהודית חברה לתמיכה בבנים ובבנות

⁴⁶ המגיד, שנה כה, 14, 6.4.1881, עמ' 114.

⁴⁷ ב-1891 למדו בו רק 58 בנות, ו-48 מהן למדו ב'בית הבנות' (Girls' Home). על 'בית הבנות' ראו בדיון להלן.

⁴⁸ בשנות השמונים למדו חלק מילדי הפליטים, ובהם פליטים מרוסצ'וק שבבולגריה, בבתי הספר של המיסיון. ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1883, עמ' 91. באותה תקופה עברו 300 משפחות מרומניה לאיסטנבול, רובן עניות. **חבצלת**, שנה יב, 32-33, 23.6.1882, עמ' 254-255.

⁴⁹ מספר הבנות בכ"ח עלה בהדרגה מ-100 תלמידות ב-1879 ל-278 ב-1898.

⁵⁰ **חבצלת**, שנה טז, 18, 22.1.1886, עמ' 140-141. הידיעה הועתקה מן העיתון בלדינו טיליגראף.

של חאצ'כוי.⁵¹ בשנה זו כבר למדו בבתי הספר היהודיים המודרניים בעיר, בעיקר אלה של כ"ח, 500 בנים ו-300 בנות.⁵²

בשנת 1897 התפרסמה בעיתון האיסטנבולי היהודי **איל טיימפו** כתבה על בית הספר הפרוטסטנטי לבנות בחאצ'כוי, המקבל 'כל תלמידה יהודייה לא מוכשרת'. דהיינו, כדי לקלוט תלמידות יהודיות רבות התקבלה לבית הספר כל יהודייה שרצתה להירשם אליו.⁵³ בית ספר זה המשיך לפעול גם בתחילת המאה העשרים.⁵⁴ בדיעבד נראה שחינוך הבנות בבתי הספר של המיסיון ושל כ"ח אכן העלה את גיל הנישואין שלהן מ-15-17 במאה התשע עשרה לקרוב ל-20 במאה העשרים.⁵⁵

בית הספר לבנות של המיסיון הלונדוני באיזמיר

מספר הבנות היהודיות שלמדו בבית הספר של המיסיון הלונדוני באיזמיר, שנוסד בשנת 1876, היה נמוך, ובשיאו, בשנת 1878, הגיע ל-97. יש לייחס את מיעוט הרישום אליו לפתיחת בית ספר כ"ח לבנות, שנוסד כשנתיים אחריו. בית הספר של המיסיון פתח את שעריו לאוכלוסייה היוונית מאחר שתלמידות יהודיות חדלו לבוא אליו, והיווניות היו רוב בבית הספר.⁵⁶ ניכר שבאיזמיר למדו ילדים וילדות מעטים בלבד בכלל בתי הספר הנוצריים. ב-1887 למדו בבתי הספר הנוצריים בעיר 100 ילדים וילדות.⁵⁷ חברת פרוגרס (Progress) נוסדה בקהילה היהודית כדי להילחם בבתי הספר הפרוטסטנטיים לבנות.⁵⁸ בסופו של דבר העדיפו רוב הבנות ללמוד בכ"ח, ומספרן שם עלה בהדרגה מ-100 בשנת 1879 ל-278 בשנת 1898. עוד נלמד על

⁵¹ גלנטה (לעיל, הערה 35), 1, עמ' 343.

⁵² ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1884, עמ' 96.

⁵³ **איל טיימפו**, 48, 17.12.1872, עמ' 82.

⁵⁴ גידני, היסטוריה (לעיל, הערה 1), עמ' 604; *Prayer Cycle for Asia Minor*, 1914: <http://www.dlir.org/archive/items/show/11231>

⁵⁵ רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה (לעיל, הערה 25), עמ' 130, 168. על גיל הנישואין ראו גם: לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'נישואין וגירושין בחברה היהודית באיסטנבול', **מיכאל**, יד (תשנ"ז), עמ' קסו.

⁵⁶ ראו בדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1877, עמ' 301-302.

⁵⁷ **חבצלת**, שנה יז, 19, 18.3.1887, עמ' 141.

⁵⁸ רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 64, 71.

ייסוד בית ספר סקוטי לילדות באיזמיר בשנת 1901. למדו בו 145 ילדות בלא שנאמר אם מדובר רק בילדות יהודיות או בילדות ממיעוטים שונים.⁵⁹

בתי הספר לבנות של המיסיון הסקוטי באיסטנבול

בשנת 1845 פתח המיסיון הסקוטי בית ספר 'אשכנזי' ברובע גלטה, ולמדו בו פעוטות וילדות קטנות אשכנזיות. את הכיתות הגבוהות לימד בשנה ההיא המיסיונר ניוהאוז (Newhaus), אם כי צוין הצורך במורה אישה. המיסיון חשש שתלמידות מוכשרות תעבורנה מבתי הספר של המיסיון לבית הספר הקתולי בעיר, המספק לתלמידות מזון וחינוך ברמה גבוהה.⁶⁰ חשש זה היה מבוסס, וידוע שבשנת 1866 למדו ילדות יהודיות רבות בבית הספר של הנזירות הקתוליות ממסדר סנט בנדיקט בגלטה, שנחשב לבית ספר שרמתו גבוהה.⁶¹

בשנת 1866 למדו בבית הספר האשכנזי של המיסיון הסקוטי בגלטה 70 ילדות, וב-1867 דיווח המיסיונר הסקוטי אלכסנדר טומורי (Tomory) על הצלחת בית ספר זה, שהוא עמד בראשו, ועל שלמדו בו 110 תלמידות.⁶² הוא מציין את התחרות עם בתי הספר היהודיים המודרניים שנפתחו בגלטה ובפירה (Pera).⁶³ מספר התלמידות גדל מעט בשנים הבאות.

המיסיון הסקוטי פתח בשנת 1847 בית ספר 'איטלקי' לילדות יהודיות בגלטה, רובע שחיו בו פרנקוס רבים. בכיתות הגבוהות לימדו באנגלית, ובכיתות הנמוכות לימדו באיטלקית. בבית הספר למדו גם ספרדיות ואשכנזיות מעטות ממשפחות אמידות. במהלך כמה שנים למדו בו כ-30 תלמידות את ספרי התנ"ך והברית חדשה. לדברי המיסיונר, בפעם הראשונה שלחו לשם כמה יהודים ספרדים את בנותיהם, ובהן שתי בנות של יהודי עשיר מאוד שהיה גיס של יהודי קנאי ורב השפעה באיסטנבול, ומייד

⁵⁹ גידני, היסטוריה (לעיל, הערה 1), עמ' 613.

⁶⁰ *Jewish Chronicle*, 1.11.1845, p. 72

⁶¹ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1866, עמ' 81.

⁶² שם, 1867, עמ' 59.

⁶³ שם, 1868, עמ' 12.

הצטרפו עוד שתי בנות מאותה משפחה, וכן נרשמה ילדה בת 7, בתו היחידה של מלמד ספרדי בתלמוד תורה ברובע זה.⁶⁴

בשנת 1851 נכחו במבחן השנתי קרוב ל-40 קרובות של התלמידות בבית הספר האיטלקי. ברם ביוני של אותה שנה נותרה בבית הספר רק תלמידה אחת בעקבות מאבק חכמי העיר בבית הספר.⁶⁵ שני בתי הספר, האשכנזי והאיטלקי, גדלו בשנות השבעים, וב-1874 למדו בשניהם יחד 200 תלמידות.⁶⁶ לאחר מכן אוחדו שני בתי הספר.⁶⁷ ב-1876 למדו בבית הספר בגלטה 145 תלמידות.⁶⁸ בבית הספר של המיסיון לבנים בגלטה התקדמו התלמידים בלימודיהם יותר מן התלמידות.⁶⁹

בשנת 1872 צוין שתוכנית הלימודים בבתי הספר כוללת שיעורי נצרות, תנ"ך וברית חדשה, שיעורי דקדוק בספרדית, בעברית, בגרמנית, באנגלית, בצרפתית ובטורקית, כתיבה, אריתמטיקה, גאוגרפיה, פילוסופיה, קומפוזיציה ועבודת מחט. נערכו גם בחינות על הברית החדשה.⁷⁰ ב-1872 נוספה כיתת תפירה בכיתות הגבוהות בבתי הספר.⁷¹

עוד בית ספר לבנות של המיסיון הסקוטי נפתח ב-1849 ברובע חאצ'כוי. ב-1852 טען המיסיונר הסקוטי א' טומסון (Thomson) כי לא ניתן למיסיון לפעול בגלוי ברחוב היהודי, משום שצעד כזה עלול להוציא כל ילדה ספרדייה מבית הספר, שבו למדו אז לדבריו 100 ילדות.⁷² כוונתו הייתה שעל המיסיון לפעול בשקט ולא בריש גלי. נראה שנקב במספר מופרז, שכן מידיעה אחרת

⁶⁴ באוגוסט 1850 למדו בבית הספר 19 תלמידות. את בית הספר ה'אשכנזי' לבנות ניהלו המיסיונר ביזנברוק (Biesenbruck) ואשתו. אחר כך הוגבל מספר התלמידות. הן היו 45 בנות 5 ומעלה. *Jewish Chronicle*, 7.4.1851, p. 235.

⁶⁵ *Jewish Chronicle*, 8.2.1851, pp. 34–39.

⁶⁶ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1875, עמ' 8.

⁶⁷ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 5 (1877), עמ' 298.

⁶⁸ *Report on the Conversion of the Jews given to the General Assembly of the Church of Scotland: Report of the Schemes of the Church of Scotland, 1877*, p. 298; שם, 1878, עמ' 345–346.

⁶⁹ שם, 1897, עמ' 315.

⁷⁰ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1873, עמ' 78.

⁷¹ שם, עמ' 81.

⁷² דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 3 (1853), עמ' 178, 181.

עולה כי בשלהי 1852 הוטלו בכל בתי הכנסת של חאצ'כוי חרמות על בתי הספר של המיסיון שתי שבתות רצופות, ולדברי המיסיונר ירד מספר התלמידות מ-40 ל-20.⁷³ ב-1857 נפתח מחדש עם שמונה תלמידות בית הספר של המיסיון לבנות בחאצ'כוי, שהיה סגור זמן מה. תנודות חלו במספר התלמידות בגלל החרמות, אך בתחילת 1858 למדו בו 50 תלמידות.

ב-1879 נפתח באיסטנבול בית ספר אחד ליהודים, ולמדו בו 15 בנים ו-102 בנות. את הירידה במספר התלמידים ייחסו המיסיונרים הן למצב הקשה באימפריה העות'מאנית הן למאמצי היהודים להעניק חינוך מתקדם משלהם לילדיהם. בכל זאת הביעו המיסיונרים תקווה לפחות להנציח את המצב הקיים.⁷⁴ מספר התלמידות נשאר יציב גם בשנות השמונים. סביר לשער כי ההורים חששו פחות מהשפעה דתית על הבנות הקטנות. ב-1889 היו רוב התלמידות ספרדיות והשאר אשכנזיות, ולכן ניתנה רוב ההדרכה בספרדית, הגם שאנגלית הייתה שפת בית הספר.⁷⁵

ב-1893 לימד את התלמידות המיסיונר דייוויד בראון ספנס (David Brown Spence) שעה ביום בספרדית.⁷⁶ לדבריו, התלמידות מחכות למסיבת חג המולד, שבה הן מקבלות בגדים ונעליים. הן שרו במסיבה המנונים, והייתה גם הצגה עם פנס קסם במקום העץ שזה שנים חדלו להציבו. נראה אפוא שהיה לחץ מצד ההורים שלא להציב עץ אשוח. הוא גם מציין שהיו פליטים ששלחו את בנותיהם לבית הספר;⁷⁷ כנראה מדובר בפליטים מרוסיה ומקורפו שהגיעו לאיסטנבול בשנות התשעים.⁷⁸ ציון שהתלמידות הגדולות אינטליגנטיות ושולטות באנגלית ולומדות בשפה זו את הברית החדשה.⁷⁹

⁷³ שם, 2 (1852), עמ' 155.

⁷⁴ דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 1880, עמ' 294.

⁷⁵ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 17 (1889), עמ' 183. בשנה זו צוין שבתי הספר הסקוטיים בחאצ'כוי מוקמו בשלושה חדרים, ושניים מהם היו של ילדות. שם, עמ' 6, 209.

⁷⁶ שם, עמ' 7, 291; 25 (1900), עמ' 256.

⁷⁷ שם, 19 (1893/4), עמ' 437. בשנת 1894 נרשמו בבית הספר 203 תלמידות (שם, עמ' 593).

⁷⁸ פליטים אלה הגיעו גם לאיזמיר ולשלוניקי ונכתבו ידיעות רבות עליהם בעיתונות היהודית, ראו **חבצלת**, שנה כב, 39, 19.8.1892, עמ' 212; **המגיד**, שנה לה, 22, 14.8.1891, עמ' 256; **הצבי**, שנה יא, 3, 25.1.1895, עמ' 1; ב-1897 באו גם פליטים מרומניה ומקורפו.

בשנת 1890 רצתה תלמידה אחת להיטבל לנצרות, אך אמרו לה כי תוכל לעשות זאת רק כשתבגר. באותה שנה טען המיסיונר הסקוטי שלהתנגדות הרבנים ומנהיגי הקהילה לבית הספר ולדרישתם מן ההורים להוציא את הבנות ממנו לא היו תוצאות, ורק תלמידות אחדות פרשו ממנו ואחר יום-יומיים חזרו אליו. בשנות התשעים חל גידול של כ-50 אחוזים במספר התלמידות. מנהלת בית הספר בשנים 1893–1895 קראה לתורמים של המיסיון הסקוטי לתרום כסף לבית הספר ולנדב לקרנות של האגודה לחינוך נוצרי ליהודיות (Association for the Christian Education of Jewesses). כמו כן הובעה השאיפה להרחיב את בית הספר ולשלוח את התלמידות המתקדמות ללימודים גבוהים כדי שתהיינה מורות לפי הדגם של הקולג' האמריקני באוסקודר (Üsküdar), שרמתו גבוהה והצוות שלו מיסיונרי אדוק.⁸⁰

בשנת 1894 צוין דבר התנצרותה בעיר של משפחה יהודית – הורים וארבעה ילדים – ששתיים מבנותיה לומדות בבית הספר של המיסיון הסקוטי.⁸¹ בשנות התשעים היה מספר התלמידות יציב, בסביבות 150–200 בנות. התלמידות הגדולות ביקרו בבית הספר בימי רביעי אחר הצהריים, ובשבת בבוקר פעלו שתי כיתות זמרה שלמדו בהן מוזיקה דתית. גם בנות שכבר עזבו את בית הספר באו לשיר המנונים באנגלית; כ-80 ילדות למדו אנגלית.⁸² ב-1914 עדיין פעל בית הספר לבנות. מספר התלמידות לא צוין, אך צוות ההוראה שלו היה מצומצם וכלל חמש מורות ושמונה עוזרות.⁸³ סביר להניח שמדובר בתלמידות מעטות.

בית הספר של המיסיון הסקוטי בשלוניקי

בית ספר לילדות יהודיות מטעם המיסיון הסקוטי נפתח בעיר בשנת 1851, 22 שנים לפני ייסוד בית ספר כ"ח בעיר. המייסד היה הכומר פיטר קרוסבי

על פליטים שהגיעו לשלוניקי ראו **חבצלת**, שנה כב, 36, 29.7.1892, עמ' 287–288; 39, 19.8.1892, עמ' 312.

⁷⁹ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 23 (1898), עמ' 18, 25. ב-1879 עבר בית הספר לניהולה של גברת טולמי.

⁸⁰ שם, 19 (1894), עמ' 616–617.

⁸¹ שם, עמ' 526.

⁸² שם, 20 (1895), עמ' 215; 22 (1897), עמ' 13–104.

⁸³ ראו מעגל תפילה (לעיל, הערה 54).

(Peter Crosbie), ולדברי ההיסטוריון של יהדות שלוניקי, יצחק ש' עמנואל, הוא לא הסית את הילדות לבקר בכנסייה, ושלא כקתולים נראה שהוא לא רצה להעביר את הבנות על דתן, שהרי אף אחת מהתלמידות לא התנצרה.⁸⁴ למן 1876 ועד שלהי המאה התשע עשרה למדו בו בכל שנה 120–170 תלמידות.⁸⁵ בדיווח המיסיונר לשנת 1877 צוין שההורים כבר אינם חושדים במיסיונרים, וכי הרב הראשי אפילו הרשה לנכדתו לקבל הדרכה מהמיסיונר.⁸⁶ למידע זה אין סימוכין במקורות נוספים, ויש לתהות על אמיתותו. עוד צוין כי התלמידות נהגו להקדים לבוא לחצר בית הספר שעתיים לפני תחילת הלימודים ולהכין שם את שיעוריהן, וכי רבנים 'ידידותיים', בלי ציון שמם, מכירים עתה בחשיבות של חינוך האישה. יום הלימודים בבית הספר נפתח והסתיים בתפילה נוצרית.⁸⁷

בשנת 1880 דיווחה מנהלת בית הספר שהילדות היהודיות לומדות בקלות בעל פה ומשננות את שיעוריהן, אך לדעתה רק למעטות מהן רעיונות עצמאיים.⁸⁸ ב-1881 נבנתה פנימייה חדשה לכיתות הנמוכות. ב-1888 צוינה הצלחת בית הספר, ובדוח המיסיונר נכתב כי רמת הלימוד 'טובה למדי'.⁸⁹ ב-1891 למדו בבית הספר רק 17 תלמידות בעטייה של השרפה בעיר.⁹⁰ בשנים 1891–1897 ניהלה את בית הספר הלן ווקר (Helen Walker), והיא דיווחה שכל התלמידות, הן הקטנות הן הגדולות, לומדות נצרות מדי יום ביומו. יש בהן גם בנות ממשפחות טובות שמתמידות להגיע, ובנות אחדות לומדות שם זה שש שנים.⁹¹

⁸⁴ יצחק ש' עמנואל, 'תולדות יהודי שלוניקי', דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי**, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 131. ראו גם: David McDugall, *In Search of Israel*, London & New York 1941, pp. 107–108

⁸⁵ דוח ההמרה (לעיל, הערה 68), 1879, עמ' 331, וכן ראו את דיווחי המיסיונר בשנים הבאות. קרוסבי עזב את העיר לשנה לפני 1875, ובית ספרו נסגר, אך הוא פתחו מחדש ב-1876 בעזרת אשתו, והיא ניהלה מאז את בית הספר.

⁸⁶ שם, 1878, עמ' 366–367.

⁸⁷ שם, 1880, עמ' 319–320.

⁸⁸ שם, 1881, עמ' 233.

⁸⁹ *The Free Church of Scotland: The Jewish Evening, 24th May 1889*, London 1889, p. 11

⁹⁰ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 18 (1891/2), עמ' 294; 17 (1889/90), עמ' 567. תמונת התלמידות מובאת שם.

⁹¹ שם, 18 (1891/2), עמ' 293–294; 23 (1898), עמ' 260–261.

תוכנית הלימודים בבית הספר לבנות התבססה על לימודי דת ועל מקצועות כלליים. לדוגמה, לפי הדו"ח לשנת 1878 למדו בכל יום מספרי התנ"ך והברית החדשה בצרפתית ובלדינו, וכן למדו את ספרי הלימוד שכתב ד"ר טומסון, מיסיונר באיסטנבול שהיה סוכן של חברת התנ"ך הבריטית בטורקיה וביוון, ואת ספר הגאוגרפיה של האנגלי ג'ון וייט, שנפוץ בעשרות מהדורות, וכן צרפתית ואנגלית, לדינו, קריאה וכתובה ואריתמטיקה. ואולם לא פורט סך השעות שהוקדשו ללימודים אלה.⁹²

בשנת 1897 צוין שהתלמידות קראו בתנ"ך ובברית החדשה מדי יום ביומו וכי גברת קרוסבי לימדה כיתה של 70 תלמידות את סיפורי התנ"ך בספרדית, ובעלה פתח את בית הספר בכל בוקר בקריאת תהלים ובתפילה בספרדית וקרא בספרדית עם כיתת ילדות עד השעה 10:00. הילדות הגדולות למדו צרפתית מ-10:00 עד 12:00, וכן למדו דקדוק, גאוגרפיה, היסטוריה ומקצועות אחרים. הילדות למדו גם זמרה ותפירה. הייתה גם כיתת לימוד באנגלית, שבה בשעות 14:00–16:00 למדו הילדות הגדולות, וכן הייתה כיתה לגרמנית. היו תלמידות שפרשו מן הלימודים אך לעיתים קרובות באו לבקר את הצוות בשבת.⁹³

מידע על בית הספר הזה באותו פרק זמן מצוי גם באוטוביוגרפיה שכתבה היהודייה המשכילה ריינה מ' הכהן. היא לא הייתה נלהבת מלימודיה בבית הספר, ואף סיפרה על מורה שגילתה כלפיה יחס אנטישמי. נראה שריינה הייתה בת למשפחה ענייה מרובת ילדים ולא דתית במיוחד. היא פרסמה בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים שלושה ספרים, וכן פרסמה בעיתונות מאמרים פוליטיים העוסקים בגלות וגאולה, משיחיות ותחייה לאומית. ברי שבית הספר השפיע רבות על השכלתה ועל תפיסות עולמה, אך הן היו יהודיות בתכלית, שלא כתאולוגיה הנוצרית שנלמדה בבית הספר.⁹⁴

⁹² דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 5 (1877), עמ' 312–315.

⁹³ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 23 (1898), עמ' 260–261.

⁹⁴ גילה הדר, 'ריינה כהן: סופרת ומיסטיקאית יהודייה משאלוניקי במפנה המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20', אליעזר פאפו ואחרים (עורכים), **דמתה לתמר: מחקרים לכבודה של תמר אלכסנדר**, באר שבע תשע"ה, עמ' 149–166.

נערות יהודיות בשלוניקי פקדו גם את בית הספר הקתולי של הנזירות של סנט וינסנט, שנוסד ב-1857, ובשנת 1906 נוסד בעיר 'תיכון צרפתי' (Lycée Français), גוף שכלל מוסדות חינוך ברמות שונות ולמדו בו 800 תלמידים, רובם ככולם יהודים.⁹⁵ בשלוניקי הקימה ממשלת איטליה למן שנת 1866 בתי ספר לבנים ולבנות, יסודיים (חמש כיתות) ותיכונים (ארבע כיתות). 90 אחוזים מן התלמידים בהם היו יהודים. רשת בתי ספר זו פעלה עד 1917.⁹⁶

היהודים המשיכו לשלוח את בנותיהם לבית הספר של המיסיון הסקוטי עד מותו של קרוסבי בדצמבר 1904. לדברי עמנואל, 'הואיל והכומר שבא אחריו היה מסית ומדיח הוציאו היהודים את בנותיהם מבית הספר ויסדו בית ספר אנגלי לבנות שנתארגן במשך ימים מספר (פברואר 1906). בבית הספר הסקוטי נותר קומץ בנות לא יהודיות, וכעבור זמן קצר הוא נסגר.⁹⁷ למן פתיחתו של בית ספר כ"ח בעיר בספטמבר 1874 הוא היה המתחרה העיקרי של בית הספר הסקוטי לבנות.⁹⁸ ב-1900 למדו בבית הספר של כ"ח לבנות 190 תלמידות.⁹⁹

חרמות על בית הספר הסקוטי הוטלו מטעם רבני שלוניקי בשנים 1851–1854 וב-1884. הרבנים חששו שהמורים בבית הספר ישפיעו על התלמידות להתנצר.¹⁰⁰ החרמות הועילו רק להפחתת מספר התלמידות בבית הספר, ולא גרמו לסגירתם. לדברי המנהלת, למדו בבית הספר גם תלמידות ממשפחות נכבדות. ב-1896 נתמנתה בוגרת הכיתה הראשונה לעוזרת מורה בבית ספר

⁹⁵ עמנואל (לעיל, הערה 84), עמ' 131. ראו מולכו (לעיל, הערה 8), עמ' 173; עוזיאל (לעיל, הערה 12), עמ' 79. ב-1912 למדו בבתי הספר של כ"ח בעיר 3,700 תלמידים, ו-1,100 תלמידים למדו בבית הספר הצרפתי של המיסיון הקתולי. ראו גם: דוד אשכנזי, **מירושלים לשלוניקי ובחזרה: ההנהגה של הרב יעקב מאיר, רב ראשי בשלוניקי ובירושלים**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2008, עמ' 224–239.

⁹⁶ עוזיאל (לעיל, הערה 12), עמ' 78–79.

⁹⁷ עמנואל (לעיל, הערה 84), עמ' 131.

⁹⁸ שם, עמ' 122–124.

⁹⁹ **חבצלת**, שנה כ, 44, 1890.5.9, עמ' 339.

¹⁰⁰ על שלוניקי ראו דוחות המיסיון האמריקני (לעיל, הערה 19), 1851, עמ' 64–65; דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 5 (1877), עמ' 301–302; הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1884, עמ' 91–96.

יהודי. בוגרת אחרת לימדה שיעורים פרטיים באנגלית, ובוגרת אחרת, נערה ארמנית, לימדה בבית ספר יהודי.¹⁰¹

ברי שלימוד מלאכה לבנות בעידן שיותר ויותר נשים החלו לעבוד מחוץ לביתן היה גורם שמשך תלמידות לבית הספר המיסיונרי, ובפרט מאחר שהן נדרשו לשכר לימוד נמוך, ולא מעט מהן אף למדו חינוך. גם בית ספר כ"ח לבנות, מעת פתיחתו בשלוניקי ב-1874, ייחד זמן רב ללימודי תפירה ורקמה בתוכנית הלימודים שלו. משנת 1879 לימדו חייטות אף בבית ספר כ"ח, והוקמו סדנאות להכשרת חניכות בתחום זה. בד בבד נוסדו גם סדנאות ללימוד עיבוד פשתן ועבודת תחרה ורקמה.

למן 1887 יכלו התלמידות ללמוד תפירה, רקמה, כובענות וייצור שמלות.¹⁰² בפרק זמן זה עסקו כמה מאות צעירות במגוון מלאכות יד כגון תפירה ורקמה ובעבודות משק בית. בשל עוניים של רוב יהודי העיר הועסקו באותו זמן אלפי נערות צעירות בשלוניקי בתעשיית הטבק והמשי מגיל צעיר מאוד (10–12), ורבות מהן המשיכו לעבוד בעבודה עונתית זו גם אחר נישואיהן. מי שעבדה בתעשיית הטבק בילדותה לא שבה ללמוד בבית הספר.¹⁰³ עם זאת כבר ציין החוקר אהרן רודריג כי היו לכ"ח הערכות לא ריאליות על האפשרויות שנפתחו לעבודת נשים בטורקיה, ואף ברובע גלטה באיסטנבול, שבו היו אפשרויות לתעסוקת נשים, אפילו הבנות שיכלו לעבוד חדלו לעבוד

¹⁰¹ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 22 (1897), עמ' 103–104.

¹⁰² מולכו (לעיל, הערה 8), עמ' 169–170. הסדנאות הראשונות לבנות נוסדו בגלטה ב-1882. אחר כך נוסדו גם סדנאות באיזמיר. על הסדנאות של בית ספר כ"ח לבנות באיזמיר ב-1887, שהדגש בהן הושם בתפירה, ראו רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה (לעיל, הערה 25), עמ' 95. גם בסמינר בפיז' לימדו את הבנות שבאו מארצות האסלאם שבע עד עשר שעות בשבוע. ראו: F. Malino, 'Teachers of the Alliance Israelite Universelle, 1872–1940', Judith R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Detroit, Michigan 1998², pp. 257–258. על עבודת האישה באיזמיר ראו שם, עמ' 96. ב-1899 רק נשים מעטות ברובע חאצ'כוי התפרנסו מתפירה והיו תופרות רבות ברובע זה. ב-1905 נסגרו הסדנאות בבתי הספר של רובע באלאט באיסטנבול משום שלא הייתה בהן תועלת, וגם באיזמיר לא הפיקו מהן תועלת של ממש.

¹⁰³ על עבודת הנשים היהודיות בעיר ראו: ברכה ריבלין, 'סלוניקי', הנ"ל (עורכת), פנקס הקהילות יוון, ירושלים תשנ"ח, עמ' 231; גילה הדר, 'כרמן בסלוניקי – מיגדר, משפחה ומאבק בקרב פועלות טבק יהודיות', פעמים, 107 (סתיו 2006), עמ' 5–38.

משנישאו. היו נשים צעירות שהעדיפו להיות פקידות, מורות, מזכירות ומוכרות בחנויות האירופיות בגלטה.¹⁰⁴

מנהלת בית ספר כ"ח בשנים 1874–1889 הייתה סטלה אורבייטו קארו, מורה יהודייה איטלקייה. ב-1879 למדו בו 200 תלמידות, וב-1908 למדו בו 300 תלמידות. ב-1912 כבר למדו בבית הספר 630 תלמידות, ו-183 מהן היו פטורות מתשלום שכר לימוד. נוסף על כך פעלו בעיר בתי ספר פרטיים לנערות,¹⁰⁵ וב-1910 נוסד בעיר גם בית ספר מקצועי של כ"ח לבנות.

פעילות חינוכית נרחבת זו צמצמה מאוד את הפנייה לבית הספר של המיסיון הסקוטי. הדעת נותנת שרוב יהודי שלוניקי העדיפו לשלוח את בנותיהן לבית ספר יהודי משהתאפשר הדבר. כ"ח לא גבתה שכר לימוד מבנות עניות, והעמידה במרכז הלימודים את לימוד התפירה להכשרת הבנות להיות עקרות בית טובות. לימוד זה סייע להן להכין את נדונייתן והכשיר אותן להתפרנס מן התפירה אם תצטרכנה לעבוד.

בית הספר לבנות של המיסיון הסקוטי באיזמיר

ב-1872 למדו במיסיון הסקוטי רק מעט תלמידות יהודיות, ואילו במוסד הדיאקוני (Deaconesses' Institution) למדו כמה תלמידות יהודיות למן שנות השבעים של המאה התשע עשרה. זה היה מוסד פרוטסטנטי גרמני שאחד מסניפיו פעל ברובע הפרנקי באיזמיר, ובראשו עמדו נזירות שהעניקו לבנות חינוך נוצרי אדוק וגם הכשירו אותן למלאכה. למדו בו בנות ארמניות, קתוליות ויווניות וכן בנות רבות של משפחות פרוטסטנטיות בעיר.¹⁰⁶ אפשר

¹⁰⁴ רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 109.

¹⁰⁵ המגיד, שנה ד, 5, 31.1.1895, עמ' 38.

¹⁰⁶ John S. Howson, 'Deaconesses, or, the Official Help of Women in Parochial Work and in Charitable Institutions' (reprinted with large additions from the *Quarterly Review*, September 1860), *Bibliolife*, (Aug 2008), pp. 106–107, מקצת הבנות למדו בתנאי פנימייה. הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1866, עמ' 81. ביולי 1903 עדיין למדו שם בנות יהודיות, ראו הצפירה, שנה ל, 13.7.1903, עמ' 2.

להעריך שלמדו בו מעט תלמידות, ועדיין פקדו אותו גם בתחילת המאה העשרים.¹⁰⁷

בשנת 1877 למדו בבית הספר של המיסיון הסקוטי בנות יהודיות רבות, וגם לאחר שנתיים היה מספרן רב בהרבה ממספר הבנים, משום שהציבור היהודי ייחס חשיבות פחותה לחינוך הבנות מהחשיבות שייחס לחינוך הבנים, לטענת המיסיונר.¹⁰⁸ ב-1879 למדו בו 66 תלמידות יהודיות מכלל 164 התלמידות, שרוב מוחלט שלהן היה יווני. תלמידות יהודיות פרשו מבית הספר בגלל לחץ הרבנים.¹⁰⁹ בית הספר המשיך לפעול לפחות עד 1897.

המיסיונרים הסקוטים הדגישו את השפעת הנצרות על התלמידות היהודיות ודיווחו שהן שרות מזמורי דת ושואפות לדעת היטב את הברית החדשה.¹¹⁰ בכך הם הביעו אופטימיות זהירה להתנצרות תלמידות חרף ממדי ההמרה המצומצמים במציאות.

עדות לחששות רבני העיר לנוכח ריבוי התלמידים בבתי הספר של המיסיון מובאת בדוחותיו של המיסיונר הסקוטי באיזמיר ג'יימס מורי (James Murray), שציטט מכתבות שפורסמו בעיתון היהודי לה בואינה איספירנצה ב-1890. לבסוף לא הוצא לפועל החרם על בתי הספר האלה, שמשכו תלמידים בגין רמתם הגבוהה. מורי טוען שגם החרם שהוכרז בינואר 1893 בבתי הכנסת לא השפיע כלל, ובדרך כלל לא הוציאו ההורים את ילדיהם מבית הספר של המיסיון.¹¹¹ שכר הלימוד בבית הספר של המיסיון היה 20 פיאסטרים לחודש לילד.¹¹²

¹⁰⁷ הוסון, שם; הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1873, עמ' 85; 1866, עמ' 81. מקצת התלמידות בבית הספר הסקוטי למדו בפנימייה. על תחילת המאה

העשרים ראו ה**צפירה**, שנה ל', 150, 13.7.1903, עמ' 2.

¹⁰⁸ שם, 1877, עמ' 301-302. בבית הספר לבנות למדו 204 בנות, רובן יווניות, ורק 45 יהודיות.

¹⁰⁹ דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 1879, עמ' 339; הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1869, עמ' 68; 1870, עמ' 66; 1884, עמ' 96.

¹¹⁰ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 17 (1889/90), עמ' 102.

¹¹¹ שם, 19 (1893/4), עמ' 63.

¹¹² שם, 18 (1891/2), עמ' 88.

המיסיונרים תלו את תקוותם גם בבוגרות בית הספר וקיוו שתסייענה לפעילות המיסיון. לפיכך ייסד המיסיונר הסקוטי מורי ב-19 באוקטובר 1892 באיזמיר ארגון של הבוגרות היהודיות של בית הספר, 'בנות דויד' (David's Daughters), שמטרתו הייתה לשמור על קשר עם בוגרות בית הספר וכן לסייע למיסיונר בביקור אצל משפחות עניות, ביחוד אצל אלמנות. הארגון הזה גם סיפק לעיתים לחם לנזקקים, וחברותיו נהגו לדווח על מקרי מחלה בקהילה היהודית למיסיונר ד"ר לי בולטון (Lee Bulton). ב-1897 היו בו 23 חברות ו-14 חברות כבוד. הנשיאה הייתה מיס אלגרה וינטורה. הן נפגשו אחת לשבוע כדי לתפור ולסרוג בגדים לעניים וכן להכין בגדים לחג המולד. לדברי המיסיונר, הן מאמינות ב'משיח'. ארגון זה דמה לארגונים של יוניות וארמניות מבית הספר האמריקני בעיר.¹¹³ ב-1882 דיווח המיסיונר הלונדוני כי היהודים העשירים שולחים את בניהם ובנותיהם לבתי הספר הנוצריים הטובים ביותר, ואפילו לפנימייה.¹¹⁴

ביולי 1903 התלונן תושב העיר דניאל גאון כי בתי הספר של המיסיונרים האנגלים והאמריקנים בעיר אינם מסוגלים לקלוט את מספרם הרב של הילדים והילדות היהודים המידפקים על דלתותיהם, אך אינו נוקב במספר הבנות היהודיות שלמדו בבתי הספר הפרוטסטנטיים בעיר.¹¹⁵ הוא הוסיף ואמר: 'אבות הילדים החלו למסור את בניהם בידי הנזירים הקאתולים לגדלם ולחנכם וללמדם לשון ספר, ובנות ישראל מביאות את עולליהם [...] אל האחיות הנזירות לגדלם על ברכיהן'. הוא הדגיש כי מדובר בצאצאיות של מגורשי ספרד, שמקצת אבותיהן מתו על קידוש השם.¹¹⁶

בשנת 1905 החליט המיסיון הסקוטי שלא לקבל עוד תלמידים שאינם משלמים שכר לימוד. מדיניות זו העלתה את הביקוש לבתי הספר של

¹¹³ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 23 (1898), עמ' 140.

¹¹⁴ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1883, עמ' 96-97; 1884, עמ' 96.

¹¹⁵ הצפירה, שנה ל, 150, 13.7.1903, עמ' 2.

¹¹⁶ שם.

כ"ח.¹¹⁷ ב-1887 למדו בבתי הספר היהודים באיזמיר 440 נערות, ורק 100 תלמידים ותלמידות למדו בבתי הספר הלא יהודיים.¹¹⁸

'בתי בנות' של חברות המיסיון באיסטנבול

לצורך המרת הדת של נשים יהודיות פתחו הן המיסיון הלונדוני הן המיסיון הסקוטי בית בנות (Girls' Home) באיסטנבול. המיסיון הלונדוני ייסד מוסד זה, ראשון מסוגו בכל האימפריה העות'מאנית, בחאצ'כוי בשנת 1872, על מנת להכשיר בנות הכשרה מקצועית, ולמעשה נועד להכין אותן להמיר את דתן. כשפתחה המייסדת גברת ניומן את המוסד היו בו שתי מיטות, והיא ייעדה אותו ליתומות שהוריהן נרצחו בידי הבולגרים, אך עד מהרה הוא היה למוסד 'יהודי'. בסוף השנה הראשונה התאכסנו בו שלוש בנות, ובהמשך השנה נוספו עליהן עוד שתיים. בסוף 1873 כבר התגוררו בו תשע בנות. תחילה דיווחו המיסיונרים שבקשות רבות להתקבל אליו נענו בסירוב, אך גם קבעו כי המוסד נכשל בגלל סנקציות היהודים נגדו.¹¹⁹

בשנת 1892 הוקם בית בנות באורטקוי (Ortaköy), ולמדו בו 52 תלמידות, רובן יהודיות.¹²⁰ התלמידות למדו צרפתית, אנגלית, נצרות ותפירה. בכל יום נכחו כ-15 תלמידות. המיסיונר סבר שאילו קיבלו התלמידות תנאי פנימייה, היו מצטרפות למוסד עוד תלמידות. ב-1894 פרשו ממנו 28 תלמידות. המנהלת כתבה ב-21 בספטמבר של אותה שנה כי יש תלמידות רעבות ויש צורך להלבישן, וביקשה את עזרת הציבור הנוצרי.¹²¹ ב-1898 הועבר המוסד מחדש לחאצ'כוי, ובמהלך שנת 1899 למדו בו 69 תלמידות, אך רק 34 מהן

¹¹⁷ אפרת א' אביב (אברביה), קהילה, תרבות וניצני פמיניזם: קהילת איזמיר ערב מהפיכת התורכים הצעירים, 1899-1908, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ב, עמ' 52.

¹¹⁸ **חבצלת**, שנה ז', 19, 18.3.1887, עמ' 141.

¹¹⁹ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1873, עמ' 81.

¹²⁰ ראו תצלום של גינזבורג-קריגטון עם התלמידות והמורות: הדוחות החודשיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 18), 8 (יולי 1893), עמ' 108. צוין כי התלמידה פלורה בכר מתה ב-1893.

¹²¹ שם, 10 (דצמבר 1894), עמ' 190.

סיימו את שנת הלימודים. כל התלמידות היו יהודיות. המוסד עדיין פעל ב-1914.¹²²

בית בנות אחר ייסד המיסיון הסקוטי בשנות השמונים. ב-1886 התגוררו בו 25 בנות. רק תלמידה אחת התנצרה.¹²³ בשנת 1888 התאכסנו בו תלמידות יהודיות בנות 24-28. נראה שמדובר בנשים יהודיות שלא הצליחו להינשא, קרוב לוודאי מחמת עוניין. אחדות מהן היו בנות מומרי המיסיון הסקוטי, ואחרות בנות של מקורבים וכן יתומות.¹²⁴ ב-1890 נפתח בית מיסיון חדש של המיסיון הסקוטי בגלטה.¹²⁵ התלמידות שלמדו בו סבלו מעוני, מיתמות ומגוון בעיות. המיסיון סיפק את צורכיהן החומריים, וסביר להניח שהמיסיונרים קיוו שתתנצרה.

כיתות אימהות ונשות תנ"ך

חברות המיסיון פתחו כיתות לאימהות יהודיות כדי לקרבן לנצרות ולא כדי להעניק להן השכלה. בשנת 1879 פתחה המיסיונרית הסקוטית גברת צ'רטריס (Chartris) באיזמיר 'פגישת אימהות', והמיסיונרית גברת ספאת' (Spath) שוחחה עימן בלדינו,¹²⁶ אולם כיתה זו חדלה להתקיים בעקבות חוסר היענות מצד נשות העיר היהודיות להשתתף בפגישות. כתוצאה מפגישות אלו הדריך המיסיונר בשנת 1885 נשים אחדות.¹²⁷ ב-1889 נערכה פגישה דומה ביוזמת מיסיונרית אחרת באיזמיר, מק'קי (McKey), ונכחו בה 30 או 40 נשים; היא סיפרה להן על מגילת אסתר, והן תפרו בגדים. היא העריכה שפגישה מעין זו תשפיע בעתיד ותבטל את הדעה הקדומה של היהודים על הנצרות.¹²⁸

¹²² מעגל תפילה (לעיל, הערה 54). סול אדית ברזילי הוטבלה ב-1887, ואחותה גרציה הלן ברזילי הוטבלה ב-1891.

¹²³ דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), מאי 1887, עמ' 26-27.

¹²⁴ *The Free Church of Scotland: The Jewish Evening, 24th May 1889, London* 1889, p. 11

¹²⁵ מק'דוגל (לעיל, הערה 84), עמ' 80; דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 1891, עמ' 16.

¹²⁶ דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), מאי 1880, עמ' 326.

¹²⁷ הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1886, עמ' 101.

¹²⁸ דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 17 (1889/90), עמ' 291.

בשנת 1890 השתתפו בכיתת אימהות יהודיות של המיסיון הלונדוני באיסטנבול כ-20 נשים, אך רבני העיר אסרו על הנשים ללכת למפגש זה.¹²⁹ נראה שכיתה זו פעלה פעילות נקודתית. סביר להניח שנבצר מנשים נשואות, גם ממי שחפצו בפגישות אלו, להשתתף במפגשים עם נשות המיסיון, שהרי הן לא יכלו להסתיר את צאתן מהבית והיו זקוקות לאישור הבעלים ולסיוע בהשגחה על הילדים.

מיסיונריות שרכשו השכלה נרחבת בתנ"ך ושימשו 'נשות תנ"ך' מטעם המיסיון הלונדוני והמיסיון הסקוטי פעלו בקרב הנשים היהודיות, שנתפסו בעיניהן שקועות בבערות וסגורות בבתיהן. גם הן קיבלו עליהן את המטלה להעניק השכלה לנשים היהודיות, שהיו ברובן המכריע עקרות בית.

נשות התנ"ך שהעסיק המיסיון הלונדוני פעלו בקרב נשים יהודיות ברובע היהודי באיזמיר בשנים 1865–1868.¹³⁰ לדוגמה, אשת התנ"ך בשנת 1867 ביקרה בבתיים יהודיים והיו לה קשרים עם יותר מ-40 משפחות. הייתה לה גם כיתה בית ספר ביום א' לילדות יהודיות, והיא גם לימדה כמה נשים צעירות קרוא וכתוב ותפירה. נשים יהודיות גם ביקרו אותה בביתה.¹³¹ שום יהודייה לא התקרבה לנצרות עקב פעילות נשות התנ"ך.

מדוע נדחו יוזמות להקמת בתי ספר יהודיים לבנות

מדוע לא פתחו שלוש הקהילות היהודיות עצמן בתי ספר לבנות אלא אפשרו לחברות המיסיון לייסד בתי ספר נוצריים לבנות היהודיות? אפשר לאמץ את סברתה של שילה באשר למיסיון בירושלים כי התפיסה היהודית המסורתית זלזלה בחינוך נערות.¹³² עם זאת תופעת ההתנצרות בקרב התלמידות בשלוש הקהילות הייתה מזערית לעומת תופעת ההתנצרות בירושלים באותה עת,

¹²⁹ גידני, היסטוריה (לעיל, הערה 1), עמ' 461–462.

¹³⁰ שם, עמ' 84.

¹³¹ היא חדלה לעבוד עם נישואיה, אך היא ואחותה המשיכו להתנדב לפעילות. ראו את הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1868, עמ' 67; 1869, עמ' 66–67. המיסיונר הלונדוני ג'ון אפשטיין לימד את הכיתה בשנים 1869–1884. שם, 1870, עמ' 93; 1885, עמ' 93.

¹³² שילה (לעיל, הערה 7), עמ' 244.

ונראה כי משפחות התלמידות הטמיעו בהן את התפיסה שבית הספר משמש מכשיר בלבד להשכלה לצורך תעסוקה בעתיד.¹³³

במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה, בעת שהחלו חברות המיסיון הפרוטסטנטי לייסד בתי ספר לבנות, לא ראו רבני הערים צורך בייסוד בתי ספר יהודיים לבנות. יש לשער שגם אם היו יחידים בקהילות שחפצו בחינוך זה, לא היה סיכוי לנתב את משאבי הקהילה למטרה זו. חברות המיסיון ייסדו את בתי הספר באיסטנבול ובשלוניקי בתקופה שבה הידרדר מעמדם הכלכלי של היהודים בערים אלו, והיה מתח חברתי קשה בין המעמדות בקהילה. החל משנת 1826 נדחקו היהודים באיסטנבול מעמדותיהם הכלכליות המסורתיות וחלו שינויים לרעה במצבם החומרי. מציאות זו הגבירה את החיכוכים בקהילה וגרמה למתח חברתי בין עניים לעשירים. המתח נבע בעיקר מתשלומי המיסים הישירים והעקיפים לקהילה: באופן תמידי העמיסו העשירים על כתפי העניים את רוב הוצאות הקהילה.¹³⁴ במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה היה גם המצב הכלכלי של רבים מיהודי שלוניקי בכי רע, והם נפגעו במגפות קשות, לרוב כולרה, ובשרפות שגרמו נזקים קשים, שבלטה בהן בייחוד השרפה שפרצה ב-8 בספטמבר 1839.¹³⁵

בשלוניקי הייתה יוזמה מקומית לפתוח בתי ספר מודרניים לבנים רק באמצע המאה. בית ספר מודרני ראשון פעל בשנת 1856, והאחראי לקיומו היה ד"ר משה אלאטיני, שנמנה עם הפרנקוס והיה עשיר מופלג. ועד הקהילה השתתף השתתפות חלקית בהחזקת בית הספר. לאחר שנסגר בית הספר נפתח בית ספר איטלקי יהודי לילדי העשירים, והוא קיבל סיוע כספי ממשלת איטליה. באותו זמן למדו כ-100 ילדים בבית ספר מודרני שפתח המשכיל יהודה נחמה. לא הייתה אז יוזמה לייסד גם בית ספר לבנות. כ"ח החלה לפתוח את

¹³³ לעומת ירושלים, התנצרו רק תלמידות מעטות שלמדו בבתי הספר הפרוטסטנטיים באיסטנבול ובאיזמיר, ואף לא אחת בשלוניקי. על המרת הדת בירושלים, ששיעורה היה עשרה אחוזים מהנערות בבית הספר האנגלי ושיעור מומרות גבוה יותר בבית הספר הקתולי, ראו שילה, שם.

¹³⁴ מינה רוזן, 'ליטרת הבשר – סחר הבשר והמאבקים החברתיים באסתנבול היהודית, 1700–1918', **פעמים**, 105–106 (תשס"ו), עמ' 83–126.

¹³⁵ רוזן (לעיל, הערה 2), עמ' 113–115; עמנואל (לעיל, הערה 84), עמ' 113–130.

בתי הספר שלה בשלוניקי רק בשנות השבעים, והגיעה להישגים טובים מאחר שפעלה למימון ולניהול של בתי הספר שלה.

גם קהילת איזמיר הייתה נתונה במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה במשבר חברתי וכלכלי. רוב היהודים בעיר היו עניים, ורק מעטים מהם היו במעמד כלכלי איתן. המצב הכלכלי בעיר הורע גם בעקבות שרפות גדולות שפרצו בעיר במחציתה הראשונה של המאה התשע עשרה, ובלטו בחומרתן שרפת אוגוסט 1841, שבה עלו באש שכונות רבות בעיר על בתיהן וחצרותיהן וכל בתי הכנסת חוץ מבית כנסת 'שלום' – ו-90 אחוזים מקורבנותיה היו יהודים – ושרפת 3 ביולי 1845, שבה נשרפה כמחצית העיר. ב-1853 פרצה שרפה בחג הסוכות, ועשרות משפחות יהודיות נותרו ללא מחסה.¹³⁶ את העיר פקדו לאורך המאה גם מגפות קשות – בעיקר כולרה, דבר, אבעבועות ואסכרה – וכן פקדה את העיר רעידת אדמה בשנת 1850. המצב השתפר רק משנת 1856.

לנוכח מצבם הכלכלי הקשה של האומנים בעיר, שהיו בני המעמד הנמוך ורובם היו עניים, פרצו בינם לבין עשירי העיר סכסוכים מרים בעניין נטל המיסים ובעיקר מס הבשר: סכסוך 'טוב וישר' בימי מחמוד השני (1808–1839), שהסתיים בשנת 1838, ומשבר 'השרפה הגדולה' (1840–1842). ב-1847 פרצה מחלוקת 'שוועת עניים'. בזמן המחלוקת הזו התגלתה תופעה חדשה: כ-80 משפחות הלכו למיסיונרים פרוטסטנטיים, ועוד כאלפיים איש, 'דלים ואביונים', פתחו גם הם במגע עם המיסיונרים כדי להביא לידי המרת דת המונית. רבה של קבוצת העניים והאומנים, חברי הגילדות, שהתנגדה למס הבשר הגבוה, היה הרב חיים דוד חזן (1791–1869) מאידין, שבא לכהן באיזמיר בתפקיד אחד משני רבני העיר, והצליח למנוע המרה המונית זו.¹³⁷

¹³⁶ גלנטה (לעיל הערה 35), 3, עמ' 161.

¹³⁷ שם, עמ' 160–163; אליעזר לודויג אוגוסט פרנקל, **ירושלימה**, וינה תר"ך, עמ' 31–34; ר' אברהם פאלאג'י, **פדה את אברהם: דינים, שר"ת ודרשות**, איזמיר תרנ"ט, דף כ ע"א; חיים גרבר ויעקב ברנאי, **יהודי איזמיר במאה התשע עשרה**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 24–25, 279; אליעזר בשן, 'שרפות ורעידות אדמה באיזמיר במאות ה"ז–"ט ותעודה על האשמת יהודים בהצתה', **מקדם ומים**, ב (תשמ"ז), עמ' 7–16; אבנר לוי, 'התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה', מינה רוזן (עורכת), **ימי הסהר**, תל אביב תשנ"ו, עמ' 237–272; רחל סבע-וולף, **קונטרס שועת עניים בלאדינו (איזמיר 1847)**: עיון ז'אנרי ותמטי בקורותיו של פילוג חברתי

עקב המצב לא היה שום גורם בקהילות הנידונות שביקש לרומם את השכלת הבנות על ידי פתיחת מוסדות חינוך בעבורן, וחברות המיסיון היו החלוצות בייסוד בתי ספר לבנות יהודיות באיסטנבול ובשלוניקי.

הגורמים העיקריים שמשכו את הורי הבנות ואת הבנות עצמן ללמוד בחינוך המיסיונרי היו ללא ספק לימוד אנגלית ושפות זרות אחרות לצד לימודי תפירה. לימוד המקצוע נועד לסייע לתלמידות בעתיד בניהול משק ביתן, וכן לסייע להן להתפרנס ואף להגר לארצות המערב. עוד גורם היה שכר הלימוד הנמוך: תלמידות עניות למדו חינם לעיתים קרובות. אותם גורמים משכו הורים לשלוח את בנותיהן גם לבתי הספר של כ"ח. המיסיונרים הפנימו היטב שמתחריהם הקשים הם בתי הספר היהודיים החדשים.¹³⁸ ד"ר טומסון, המיסיונר מאיסטנבול, כותב כי באמצעות בתי הספר, הן המיסיונריות הן של כ"ח, חל דחף גדול לחינוך הילדים והילדות בקרב היהודים באמצעות הספרים הנדפסים בספרדית באלפבית עברי.¹³⁹

על הסיבות להקמת בתי הספר לבנות של כ"ח נכתב לא מעט:

מייסדי כ"ח קבעו שעל האישה להיות בעלת כישורים מודרניים בהיותה שותפתו של הגבר במהלך החיים. חינוך הבנות נתפס אפוא כחיוני לשיפור מצב הנשים בעולם הספרדי ולהכשירן לנהל משק בית מודרני. עם זאת מאחר שהטמעת ערכים מוסריים בילדים הייתה מאז ומעולם תפקידן של אימהות, חתרה כ"ח להעצים את תפקידן כמחנכות.¹⁴⁰

פנים-קהילתי וביטויי בשני שירי קופלאס ספרדיים-יהודיים, עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ח; George Rolleston, *Report on Smyrna, 1856*, London; 1856, pp. 42–43; Avner Levi, 'Shavat Aniim: Social Cleavage, Class War and Leadership in the Sephardi Community: The Case of Izmir 1847', Aron Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry*, Bloomington 1992, pp. 183–202

¹³⁸ דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), מאי 1876, עמ' 269–270; הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1878, עמ' 95.

¹³⁹ ראו דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 16 (1887/8), עמ' 101.

¹⁴⁰ מולכו (לעיל, הערה 8), עמ' 168. ראו גם: Esther Benbassa, 'L'Education Féminine en Orient: L'Ecole de Filles de l'Alliance Israélite Universelle à

לבתי הספר של כ"ח הייתה עמדה ברורה בנוגע למעמד האישה בחברה וכיצד לחנך את האישה בארצות האסלאם להיות 'מתורבתת'. ראשי כ"ח קיבלו מידע מחברי האליטה בקהילות על רמת ההשכלה הנמוכה של הנשים ועל הנבערות שפשתה בקרב רוב הנשים היהודיות. כתוצאה מכך פתחה כ"ח – לאחר שייסדה וביססה קודם לכן בתי ספר לבנים – גם בתי ספר לבנות היהודיות. בחברה היהודית שיבחו את רמת הלימוד בבתי ספר אלה. כך למשל פרסם מנחם פרחי, שביקר בבית הספר לנערות בחאצ'קוי, בניהול המורה דָלֶם, שהתלמידות לומדת מלאכות יד, וכן המורה פיפירנוס משגיח על הבנות ומלמדן לשון וספר בספניולית צחה.¹⁴¹

המיסיונרים הכירו בחוסר יכולתם להתחרות בבתי הספר של כ"ח, שנחשבו למתקדמים, אך המשיכו להפעיל את בתי הספר שלהם חרף מגמת הירידה במספר התלמידים והתלמידות.¹⁴² המיסיונרים הדגישו בדיווחיהם את הסיוע הכספי של כ"ח לתלמידים, את ההכשרה המקצועית שרכשו בבתי הספר של כ"ח, את לימוד מקצוע ההוראה בו ואת שליחת התלמידים המצטיינים העניים ללימוד בסמינר כ"ח בפריז. בד בבד נראה שהם גם הבינו שהציבור היהודי רואה חשיבות פחותה בחינוך הבנות.

גם החרמות שהטילו כפעם בפעם רבני שלוש הקהילות על בתי הספר הפרוטסטנטיים למן שנות הארבעים גרמו לירידה ברישום אליהם ולפרישת תלמידות מהם, אך לא תמיד היו החרמות יעילים.¹⁴³ לנוכח הרפורמות של האימפריה העות'מאנית (התנזימאת) בשנים 1839–1878 לא יכלו הרבנים

Galata, Istanbul (1879–1912)', *Histoire, Economie et Societe*, 4 (1992), pp. 529–559

¹⁴¹ המגיד, שנה כא, 10, 5.3.1879, עמ' 1–4, 76–77. ז'ול דלם (Jules Dalem) ניהל את בית הספר בגלטה ב-1882, ראו רודריג (לעיל, הערה 6), עמ' 86. לאון פיפרנו (Leon Piperno) היה חבר הנהלת כ"ח באיסטנבול ב-1878. שם, עמ' 102.

¹⁴² לדוגמה ראו את דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 16 (1887/8), עמ' 234.

¹⁴³ כגון חרמות באיסטנבול: הדוחות השנתיים של המיסיון הלונדוני (לעיל, הערה 19), 1870, עמ' 69; 1871, עמ' 72; 1876, עמ' 81; 1877, עמ' 85; גידני, היסטוריה (לעיל, הערה 1), עמ' 254; דוחות המיסיון הסקוטי (לעיל, הערה 13), 2 (1858), עמ' 176–177. באשר לאיזמיר ראו על חרם חמור על המיסיון שהכריז הרב יצחק פאלאג'י באיזמיר ב-1897: דוחות המיסיון האמריקני (לעיל, הערה 20), 22 (1897), עמ' 224–225, 248. על החרמות בשלוניקי ראו בדיון לעיל על בית הספר הסקוטי בעיר.

לכפות על הציבור להוציא את ילדיהם מבתי הספר של המיסיון, אך בקרב רוב הציבור שלטה התפיסה השמרנית שיש לחשוש מפני חרם.

ועם זאת גם בשלהי המאה התריעו בעיתונות היהודית על המשך הליכתן של ילדות יהודיות לבתי הספר של המיסיון.¹⁴⁴ נראה שאף שהרבנים התנגדו לחינוך המיסיונרי לבנות ולבנים באיסטנבול, בשלונקי ובאיזמיר, והתנגדות זו קיבלה גיבוי מהנהגתן הגשמית של הקהילות, בסופו של דבר הייתה הצלחת החרמות חלקית. אפשר לקבוע כי בתי הספר של כ"ח פתרו במידה מרובה את הבעיה, הגם שעדיין נותרו בשלוש הערים הורים מכל שלושת המעמדות ששלחו את בנותיהם לחינוך בבית הספר של אחד המיסיונים.

ברי שתמיכת רוב הרבנים והמנהיגים הקהילתיים בבתי הספר המודרניים של כ"ח סייעה גם להשכלת הבנות היהודיות. למשל, ה'קאימאקאם (ממלא מקום) חכם באשי' באיסטנבול, הרב יקיר גירון, קרא להקים בתי ספר יהודיים כנגד בתי הספר הפרוטסטנטיים.¹⁴⁵ רבנים נודעים אחרים תמכו בבתי ספר של כ"ח, כגון החכם באשי של איזמיר הרב אברהם פאלאג'י ואחיו הרב יצחק פאלאג'י, אף הוא מאיזמיר. עם הצלחת בתי הספר המודרניים היהודיים למדו בהם רוב הבנות היהודיות בשלוש הקהילות, ובתחילת המאה העשרים חדלו הרבנים מלהילחם בבתי הספר הנוצריים, משום שכבר לא ראו בהם סכנה ממשית לציבור היהודי. נראה אפוא שהקהילות היהודיות תלו את תקוותן בחינוך לבנות של כ"ח והסכינו עם קיומם של בתי ספר נוצריים שקלטו ילדות יהודיות לא רבות, רובן עניות. בתחרות בין בתי הספר היהודיים לבנות לבין בתי הספר הפרוטסטנטיים הובסו הפרוטסטנטיים, ורק תלמידות יהודיות מעטות למדי נותרו בהם.¹⁴⁶

בבתי הספר של המיסיון למדו בשלהי המאה התשע עשרה בעיקר בנות עניות. בכתבה בעיתון יהודי באפריל 1881 נלמד כי כל התלמידים בבתי הספר של המיסיון נמנו עם דלת העם ולמדו חינם. רמת הלימודים בשני בתי הספר של המיסיון הלונדוני בחאצ'קוי הייתה נמוכה, ועיקר הלימוד היה בלדינו פשוטה כדי לאפשר לתלמידים ולתלמידות לקרוא בברית החדשה.

¹⁴⁴ על איסטנבול ראו **איל טיימפו**, שנה כג, 31, 17.6.1897, עמ' 244–245.

¹⁴⁵ **המגיד**, שנה כג, 10, 5.3.1879, עמ' 76–77. זה היה בית הספר של המיסיון הלונדוני.

¹⁴⁶ ראו לדוגמה את דוח ההמרה הסקוטי (לעיל, הערה 68), 1881, עמ' 21.

בוגרות בתי הספר של המיסיון

יש להניח כי רק בוגרות אחדות של בתי הספר של המיסיון או של כ"ח נתפסות נשים אינטלקטואליות. לעיל הבאנו את המידע על ריינה כהן, בוגרת בית הספר הסקוטי בשלוניקי, שבחרה לכתוב יצירות ביהדות. מדובר במקרה יוצא דופן. אפרת אביב הראתה כי היו בראשית המאה העשרים נשים אחדות מאיזמיר שמילאו תפקיד פעיל בעיתונות הכתובה הרחבה,¹⁴⁷ אולם שום אישה לא נמנתה עם עורכי העיתונים הרבים שיצאו לאור בשלוש הקהילות.¹⁴⁸

בבתי הספר של המיסיון ושל כ"ח הוטמע בתלמידות הרצון להרים את קרנה של האישה ובעיקר לחנך את הבת להיות 'אם מחנכת' מתורבתת.¹⁴⁹ עם זאת היו עיתונאים שביטאו בכתבותיהם, בעיקר בעשור הראשון של המאה העשרים, קריאה להעניק לבנות יתר חופש ושוויון.¹⁵⁰

הרושם הוא שרוב התלמידות, הן בבתי הספר של חברות המיסיון הן באלו של כ"ח, הפנימו את המסרים שקיבלו בבתי הספר על מעמד האישה ועל חשיבותה כעקרת בית וכאם משכילה. יש לזכור שהחברה היהודית נשארה ביסודה חברה מסורתית לאורך כל המאה התשע עשרה, הגם שנראו בה ניצני שינוי בשל מגמות חילון שנבטו בה.¹⁵¹ החברה היהודית בשלוש הערים נותרה עד ראשית המאה העשרים חברה שהגבר דומיננטי בה, אך בד בבד השתדלו בתקופה הנידונה גם לתת לאישה הזדמנויות לתעסוקה ולהתחשב בזכויותיה. כמה נשים משכילות מצאו להן מקום בספירה הציבורית במקצוע ההוראה, שהיה המסלול היחיד הפתוח בפני נשים יהודיות צעירות, שחפצו לקיים

¹⁴⁷ אביב (לעיל, הערה 117), עמ' 115.

¹⁴⁸ ראו את רשימת העיתונים: משה מגיד, 'העיתונות היהודית בתורכיה', ירון בן-נאה (עורך), תורכיה: קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים, ירושלים תש"ע, עמ' 123–136; גילה הדר, 'העיתונות היהודית', אייל ג'יניאו (עורך), יוון, ירושלים תשע"ד, עמ' 201–218.

¹⁴⁹ רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה (לעיל, הערה 25), עמ' 88.

¹⁵⁰ אביב (לעיל, הערה 117), עמ' 116–124, מצטטת בעיקר מתוך העיתון אל קומירסאל, שיצא לאור בלדינו באיזמיר.

¹⁵¹ ראו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, 'התמודדותה של קהילת איזמיר עם תופעות המודרנה והחילון במאה ה-19', מחקרי הגבעה, 5 (תשע"ח), עמ' 243–283.

אורח חיים עצמאי ולהיות בעלות מקצוע¹⁵² – מקצוע שנרכש בסמינר להוראה של כ"ח בפר"ז. ראינו לעיל גם שמורות אחדות רכשו את השכלתן בבית הספר הפרוטסטנטי. היו גם נשים שעסקו בפעילות פילנתרופית שהתבטאה בעיקר בערבי גיוס כספים למוסדות לימוד וצדקה.¹⁵³

סיכום

הקמת בתי ספר לבנות יהודיות מטעם חברות המיסיון הפרוטסטנטי באיסטנבול, בשלוניקי ובאיזמיר, קהילות מרכזיות באימפריה העות'מאנית שלכל אחת מהן רקע חברתי אחר, הייתה צעד חשוב בקידום השכלת הבנות היהודיות בערים אלו. חברות המיסיון האלה ייסדו את בתי הספר לבנות, בעיקר באיסטנבול ובאיזמיר, ואילו בשלוניקי פעל רק בית ספר אחד לבנות יהודיות מטעם המיסיון הסקוטי. עם זאת יהודיות רבות למדו בבית ספר קתולי שפעל בכל אחת מהערים האלה. בשלוניקי בלט כישלון המיסיון הפרוטסטנטי לעומת הצלחת המיסיון הקתולי במשיכת תלמידות, משום שהמיסיון הקתולי לא הטיף להמרת דת ויחסו לדת היהודית היה זהיר.

בבתי הספר של המיסיון הפרוטסטנטי רכשו התלמידות השכלה בסיסית ואת רזי מקצוע התפירה, אך רק מעטות מהן התנצרו למרות החינוך הנוצרי ששלט בתוכנית הלימודים. מאז שנות השבעים של המאה התשע עשרה, בעקבות ייסוד בתי הספר לבנות של חברות המיסיון, התגברה הערנות לחשיבות חינוך הבנות בכל המעמדות בחברה היהודית, וכ"ח הקימה בתי ספר מודרניים לבנות. רוב הבנות היהודיות למדו בהם, ובכללן עניות רבות.

¹⁵² רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה (לעיל, הערה 25), עמ' 62. 48 אחוזים מן התלמידות להוראה באו מטורקיה. שם, עמ' 63. רק במקור אחד נלמד על שש בנות שלמדו בבית הספר הלונדוני באיסטנבול ונשלחו להשלמת לימודיהן ללונדון. **המגיד**, שנה כה, 14, 6.4.1881, עמ' 114.

¹⁵³ על הכשרתן להוראה ראו מלינו (לעיל, הערה 102). בלטה בפעילותה הלנה דה פרננדס בפעילותה הפילנתרופית באיסטנבול, והיא נזכרה בעיתונות לעיתים תכופות: **המגיד**, שנה כג, 9, 26.2.1879, עמ' 68–69; שנה כד, 49, 15.12.1880, עמ' 210; שנה כה, 14, 6.4.1881, עמ' 114. על אשת משה ליאון ראו **חבצלת**, שנה כו, 5, 1.11.1895, עמ' 34. דודו דה פולאקו סייעה בהקמת חברת 'הקידמה' באיזמיר ב-1878 וייסדה את בית ספר כ"ח לבנות בעיר. ראו רודריג, חינוך, חברה והיסטוריה (לעיל, הערה 25), עמ' 168–169. לא ידוע היכן רכשו את השכלתן אותן נשים שייסדו חברות צדקה באיסטנבול. על החברות באיסטנבול ראו גלנטה (לעיל, הערה 35), 1, עמ' 343–347.

אפשר להסיק כי המיסיונרים שפתחו את בתי הספר לבנות יהודיות לא העריכו נכונה את הקשר ההדוק של היהודים לדת, לבתי הכנסת, לרבנים ולחינוך הדתי. בשלב מאוחר הבינו המיסיונרים בשלוש הערים כי גם אם היו להם הישגים בשיפור מצב ההשכלה של מיעוט מן הבנות היהודיות, הרי שרוב הבנות היהודיות תעדפנה להסתופף בבתי הספר של כ"ח. כמו כן לא השקיעו המיסיונרים מאמצים רבים בחינוך הנשים היהודיות הנשואות, ורק ניסו בלא הצלחה לקרבן אליהם באמצעות מפגשים, על פי רוב אקראיים למדי.

רמת הלימודים בבתי הספר לבנות של המיסיון הייתה בינונית או טובה למדי להערכת המיסיונרים; ההורים או המורים לא ציפו שהבנות תהיינה נשים משכילות. מרישומי המיסיונרים נלמד שרוב התלמידות למדו שנים אחדות בלבד, ורק מעטות מהן למדו במהלך שש שנים, ולכן אפשר לשער שרכשו השכלה בסיסית בלבד. ריינה כהן הייתה חריגה בהישגיה האינטלקטואליים. נראה שבתי הספר האלה לא דחפו נשים לנהל מסלול מקצועי משלהן, ועבודת האישה נועדה רק למי שנזקקה לפרנסה.

במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה למדו בבתי הספר של חברות המיסיון בשלוש הערים כמה מאות בנות יהודיות, ובנות עניות עדיין נקלטו בבתי הספר של המיסיון בראשית המאה העשרים. התנודות במספר התלמידות לאורך השנים מלמדות שהרבנים לחצו על ההורים להוציא את הבנות מבתי הספר מחד גיסא ושמקצת ההורים התעלמו מן החרמות מאידך גיסא. עוד למדנו כי בשלהי המאה התשע עשרה תמכו כמה וכמה רבנים בחינוך הבנות בבתי ספר של כ"ח. בדיעבד העלה חינוך הבנות בבתי ספר את גיל הנישואין של הבנות היהודיות שהתמידו ללמוד בהם.

אין ספק כי מהפך חיובי הסתמן במחציתה השנייה של המאה התשע עשרה ביחס לנערות ונשים בחברה היהודית, והוא נבע במידה רבה מן החינוך בבתי הספר הן של המיסיון הן של כ"ח.

נספח: נתונים סטטיסטיים של מיסיונרים על רישום בנות יהודיות בבתי הספר של המיסיון

בית הספר לבנות של המיסיון הלונדוני בגלטה:

- 1857: 80 תלמידות.
 1870: 110 תלמידות, שמהן 88 חדשות.
 1872: 56 תלמידות.
 1874: נוספו 87 תלמידות חדשות.
 1875: נוספו 45 תלמידות חדשות. למדו בין 68 ל-173 תלמידות.
 1878: הממוצע השבועי היה אז 495 בנות ובנים (יהודים ולא יהודים).

בית הספר לבנות של המיסיון הלונדוני בחאצ'כוי:

- 1872: שלוש תלמידות.
 1873: תשע תלמידות.
 1875: 12 תלמידות. בהמשך השנה למדו שם גם חמש בנות קראיות.
 1877: 160–245 תלמידות.
 1886: 114 תלמידות; לפי גרסה אחרת – 66.
 1887: נותרו רק 29 תלמידות.
 1888: בין 64 ל-78 תלמידות.
 1891: 58 תלמידות. 48 מהן למדו ב'בית הבנות'.
 1892: 160–245 תלמידות.
 1898: 278 תלמידות.

בית הספר לבנות של המיסיון הלונדוני בפירי פאשה:

- 1879: 100 תלמידות.

בכל בתי הספר של המיסיון הלונדוני באיסטנבול:

- 1879: 219 תלמידים ותלמידות.
 בשנים 1862–1866 – 725 תלמידים ותלמידות.
 בשנים 1862–1877 – 877 תלמידים ותלמידות.

בית הספר לבנות של המיסיון הלונדוני באיזמיר:

- 1876: תלמידות מעטות, מספרן פחת ב-11 מהשנה הקודמת.

1877: בין 45 ל-50 תלמידות.

בכל בתי הספר של המיסיון הלונדוני באיזמיר:

1878: בשני בתי הספר למדו 33 בנים ו-97 בנות מתוך כלל 439 התלמידים.

1887: רק 100 תלמידים ותלמידות בכל בתי הספר הנוצריים בעיר.

1891: 217 תלמידות.

בתי הספר לבנות של המיסיון הסקוטי באיסטנבול

בית הספר ה'אשכנזי' בגלטה:

1866: 70 תלמידות.

1867: 110 תלמידות.

1868: 130 תלמידות.

1873: 140 תלמידות.

בית הספר ה'איטלקי' בגלטה:

דצמבר 1850: 32 תלמידות, ובהן ספרדיות.

1851: 35 תלמידות, רובן איטלקיות ומיעוטן אשכנזיות וספרדיות.

יוני 1851: תלמידה אחת.

1868: 60 תלמידות.

1873: 80 תלמידות.

בית הספר המאוחד של המיסיון הסקוטי בגלטה (כולל בית הספר האיטלקי

ובית הספר האשכנזי):

1874: 200 תלמידות.

1875: 33 תלמידות.

1876: 90 תלמידות; גרסה אחרת – 145 תלמידות.

בית הספר של המיסיון הסקוטי בחאצ'כוי:

1849: 100 תלמידות.

שלהי 1852: מספר התלמידות ירד מ-40 ל-20.

1857: נפתח עם שמונה תלמידות, ולאחר פסח כבר למדו בו 21 תלמידות.

בהמשך צוין שלומדות בו בין 40 ל-60 בנות, ולא פחות מ-48.

תחילת 1858: 50 תלמידות.

בית הספר המשותף לבנים ולבנות יהודים של המיסיון הסקוטי באיסטנבול:

- 1879: 15 בנים ו-102 בנות.
 1887: רשומות 148 תלמידות, ומהן 42 בכיתה א' ו-60 בגן.
 1889: 100 תלמידות.
 1893: רשומות 154 תלמידות.
 1895: 178 תלמידות; בסוף השנה – 213 תלמידות.
 1896: רשומות 173 תלמידות; נכחו בפועל כ-150 מהן; נוספו 12 תלמידות מהשנה שעברה; בכיתה הגבוהה למדו 21 תלמידות.
 1897: 147 תלמידות. בכיתה הגבוהה למדו 12 או 13 בנות. רשומות לפחות 201 תלמידות.

בית הספר של המיסיון הסקוטי לבנות בשלוניקי:

- 1876: 120 תלמידות.
 1877: הנוכחות הממוצעת הייתה 170 תלמידות; רשומות 250, גידול של 100 תלמידות לעומת השנה שעברה.
 1878: 140 תלמידות.
 1879: 173 תלמידות; הנוכחות היומית הייתה 150 עד 160 תלמידות.
 1890: 130 תלמידות.
 1891: 17 תלמידות.

בית הספר לבנות של המיסיון הסקוטי באיזמיר:

- 1872: 'מעט' תלמידות.
 1877: תלמידות 'רבות'.
 1879: 66 יהודיות מבין 164 תלמידות.
 1894: נוספו בין 15 ל-20 ילדות פליטות מרוסיה.
 1901: 160 תלמידות. באותה שנה נפתח עוד בית ספר סקוטי ולמדו בו 145 ילדות בלא שנאמר אם מדובר רק בילדות יהודיות או בילדות ממיעוטים שונים.

'בית בנות' של המיסיון הלונדוני באיסטנבול:

- 1872: חמש תלמידות.
 1873: תשע תלמידות.
 1892: 52 תלמידות, רובן יהודיות.

1894: פרשו 28 תלמידות.

1899: 69 תלמידות, אך רק 34 מהן סיימו.

'בית בנות' של המיסיון הסקוטי באיסטנבול:

1886: 25 תלמידות.